

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
БИШКЕК ФИНАНСЫ-ЭКОНОМИКАЛЫК
АКАДЕМИЯСЫ**

М. Б. Абдыкадырова

**ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫН
ОКУТУУ**

МОНОГРАФИЯ

Бишкек 2015

УДК 371.3:82-1

ББК 74.268.3

A13

Бишкек финансы-экономикалык академиясынын
окумуштуулар кеңешинин чечими менен басууга сунушталды

Жооптуу редактор: Ишекеев Н И. - педагогика илимдеринин
доктору, профессор; Ж. Баласагын атындагы КУУ

Рецензиялагандар:

Батаканова С.Т. - педагогика илимдеринин доктору,
профессор; К.И.Скрябин атындагы КУАУ

Турпанова Ж.А. - педагогика илимдеринин кандидаты,
К.И.Скрябин атындагы КУАУнун алдындагы АТК

Абдыкадырова Мая Байсаловна

A13 «Эл акындарынын чыгармаларын окутуу»

Абдыкадырова М.Б. - Б.,-2015.-148 б.

ISBN 978-9967-459-29-8

Эмгекте эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн
жалпы теориясы менен практикасы каралып, адабият таануу
жана методикалык негиздери иштелип чыкты. Эл акындары-
нын мурастарын үйрөнүүнүн мааниси, зарылдыгы, каражат-
тары, мүмкүнчүлүктөрү, педагогикалык-дидактикалык шарт-
тары ж.б. маселелер аныкталды. Эмгек билим берүү жана илим
чөйрөсүнө арналат.

A 4603010000-15

ISBN 978-9967-459-29-8

УДК 371.3:82-1

ББК 74.268.3

МАЗМУНУ

Киришүү.....	4
I глава. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн жалпы теориядагы жана практикадагы абалы.....	8
1.1 Кыргыз Республикасынын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептеринде кыргыз адабиятын үйрөтүүнүн тарыхы, учурдагы абалы, өзгөчөлүктөрү жана проблемалары.....	8
1.2 Азыркы учурда окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты боюнча окуу программалары, окуу китептери жана аларды өркүндөтүүнүн негизги багыттары.....	35
I глава боюнча корутунду.....	50
II Глава. Эл акындарынын чыгармаларын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн методикалык системасы.....	53
2.1 Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн адабият таануу жана методикалык негиздери.....	53
2.2 Орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун дидактикалык жана методикалык принциптери жана аларды өркүндөтүүнүн жолдору	70
II глава боюнча корутунду.....	102
III Глава. Эл акындарынын чыгармаларын окутуу процессинде окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун ыкмалары жана жолдору.....	105
3.1 Кыргыз эл акындарынын чыгармаларын окутуу аркылуу окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологиялары.....	105
III глава боюнча корутунду.....	140
Жалпы корутунду.....	143
Колдонулган адабияттар.....	145

КИРИШҮҮ

Кыргызстан эгемендүү өлкө болгондон кийин, бул мамлекеттин тили – кыргыз тили болуу менен 2004-жылы 12-февралда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзам кабыл алды. Ал мыйзамдын 1-главасынын 1-беренесинде: «Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат» деп айтылып, 5-главанын 18-беренесинде мындай жазылган: «Окутуу расмий же башка тилдерде жүргүзүлгөн мектепке чейинки мекемелерде, жалпы орто билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда), кесиптик башталгыч билим берүү мекемелеринде окутуунун бардык учурунда мамлекеттик тилди окутуу жана үйрөтүү камсыз кылынат. Окутуу расмий жана башка тилдерде жүргүзүлгөн кесиптик орто жана жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуу, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленген көлөмдө жүзөгө ашырылат.

Жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда) мамлекеттик тил боюнча жазуу жүзүндө класстан класска көчүрүү, бүтүрүү, ал эми кесиптик башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларында кирүү жана бүтүрүү экзамендери милдеттүү түрдө киргизилет». [117, 3-4-бб., 46-б.]

Биринчиден, мамлекеттик тил тууралуу мыйзамдын аткарылышы үчүн окуу процессин окуу-методикалык комплекстер менен жабдуу учурдун талабы болуп эсептелет. Эмгектин актуалдуулугу, ошол милдетти алгачкылардан болуп аткарууга жасалган аракетин биз менен байланышат.

Экинчиден, постсоветтик өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө эле орус тилдүү калктар түпкү улуттун маданиятын, тилин үйрөнүүгө өзгөчө кызыгып, бул жагынан аларды үйрөтүүчүлөргө ар тараптуу жардам керек болгон кезде биздин эмгек бул бөксөлүктү аздыр-көптүр толтурууга багытталат.

Үчүнчүдөн, кыргыз адабияты кыргыз элинин улут катары маданияты, тарыхы, этнопедагогикасы, этнографиясы,

философиясы, психологиясы жана жалпы эле менталитети тууралуу кененирээк билим жана түшүнүктөрдү алууга жардам берет, ал эми ошол билимдерди жана түшүнүктөрдү улуттук негизде берүүгө эл акындарынын чыгармалары бир кыйла кеңири материалдарды камтып тургандыгы менен баалуу болуп эсептелет.

Төртүнчүдөн, республикадагы окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучулар контингентин бир гана орус улутундагылар эмес, башка улуттар да, анын ичинде көпчүлүгүн кыргыз улутундагылар түзөт, ал эми аларды ата-бабаларынын мурастары менен адабият сабагында тааныштыруу мугалимдердин бул багытта методикалык ыкмаларынын натыйжалуу тандалышы менен тыгыз байланыштуу болот. Эмгек бул жагынан да азыркы мектеп практикасы үчүн актуалдуу жана зарыл.

Кыргыз адабиятын окутуу методикасы орус адабиятын окутуу илиминин (А.С.Айзерман, Г.И.Беленький, Ф.И.Буслаев, В.И.Водовозов, В.В.Голубков, Н.И.Кудряшев, Т.Ф.Курдюмова, А.А.Липаев, В.Г.Маранцман, Н.Д.Молдавская, В.А.Никольский, В.О.Острогорский, З.Я.Рез, М.А.Рыбникова, В.Я.Стоюнин ж.б.) негизинде өнүгүп келген. Кыргызстандагы окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты предметин окутуунун илимий-методикалык негиздери иштелип чыкпагандыктан, бул предметти окутуунун көп маселелерин советтик учурда орус адабиятын улуттук мектептерде окутуу боюнча адистер иштеп чыккан, практик мугалимдер колдонуп келген жана азыр да пайдаланып жаткан илимий концепцияларга, педагогикалык-методикалык принциптерге жана алдыңкы тажрыйбаларга таянып, аларды андан ары өркүндөтүү милдети коюлду. Советтик доордо адабиятты искусство катары түшүнүү, кабыл алуу багытында адабиятчылар, психологдор, философтор (В.Асмус, Ю.Борев, Л.Выготский, А.Маймин, О.Никифорова, А.Салиев, П.Якобсон ж.б.) методологиялык негиздүү ойлорду айтышса, адабиятты окутуу аркылуу окурмандарды тарбиялоо, жаштардын эстетикалык табитин көтөрүү багытында методисттер (Г.И.Беленький, Т.Г.Браже, Н.И.Кудряшев, Т.Ф.Курдюмова, В.Г.Маранцман, Н.Д.Молдавская, З.Я.Рез ж.б.) илимий

концепцияларды иштеп чыккан. Бөтөн тилдүү окуучуларга башка элдин адабиятын үйрөтүү, тагыраагы, союздук республикалардын улуттук мектептеринде орус адабиятын окутуу проблемалары бир катар окумуштуу-методисттердин (М.М.Абдувалиева, М.Н.Беглиева, Е.А.Есаян, Б.Ф.Инфантьев, Д.А.Клумбите, Е.Г.Колпакова, Н.К.Кунгуров, А.Г.Лосев, И.Х.Майорова, А.А.Немсадзе, Р.Б.Нуртазина, А.А.Рыжеволова, М.И.Стаменова, И.Е.Токарская, Е.К.Францман, Б. А. Ходжибаева, С.В.Хрол, Л.А.Шейман, С.Н.Юзбашев ж.б.) изилдөөлөрүнүн өзөктүү темасына айланган. Булардын ичинен кыргыз мектептеринде орус адабиятын окутуу боюнча Л.А.Шеймандын окуу китептери, методикалык колдонмолору, окумуштуунун окуу китептерге коюлуучу талаптар боюнча иштеп чыккан нускамалары ошол кездеги жалпы союздук, ал гана эмес эл аралык деңгээлде жогору бааланган. Ошондой эле казак адабиятын орус тилдүү мектептерде окутуу проблемаларын изилдеген окумуштуулардын эмгектери да (Т.Д.Абжаков, Ф.Г.Демеуова, Г.А.Каламбаева, З.Ж.Копбаева, Т.М.Кунекова, З.Н.Молдахметова, К.Н.Сариева, К.Юлдашев ж.б.) эске алынды. Мына ушул эмгектер кыргыз адабиятын орус тилдүү аудиторияда окутууга жол көрсөтөрүн бул предметти окутуу багытындагы алгачкы тажрыйбалар көрсөттү. Ошондой эле кыргыз адабиятын кыргыз мектептеринде окутуу боюнча илимий эмгектердин (Б.Алымов, К.Иманалиев, И.Исамидинов, Н.Ишекеев, А.Муратов, С.Момуналиев, С.Батаканова, Д.Саалиева ж.б.) айрым жоболорун да орус тилдүү окуучуларга кыргыз адабиятын окутуу ишинде пайдаланууга болорлугу эмгекти жазуу процессинде тастыкталды. Ал эми окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын окутуу проблемасы А.Турдугулов тарабынан бир кыйла кенен иштелген.

Соңку жылдарда орус, өзбек, тажик тилдүү мектептерге кыргыз тили жана адабияты предметтери атайын сабак катары киргизилип, алар боюнча окуу-нормативдик материалдар, методикалык колдонмолор жазылды (А.Мусаев, Т.Үсөналиев, А.Муратов, К.Добаев, С.Рысбаев, Т.Аширбаев, Ж.Шериев, С.Момуналиев, Ү.Култаева, З.Дербишова, Б.Абдухамидова, А.Акматова ж.б.).

Эмгекте окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн методикалык системасы адабият таануу, педагогикалык, дидактикалык жактан эң алгачкы жолу негизделди. Мында турмушту чагылдыруунун улуттук өзгөчөлүктөрү, образ түзүүнүн жана көркөм сүрөттөөнүн кыргыздык бөтөнчөлүктөрү, кыргыз адабиятынын чыгармаларын орус адабиятынын материалдары менен салыштыруу ж.б. компетенттүүлүктөр калыптандырылат. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн оптималдуу методдору, жолдору жана каражаттары аныкталды.

Эмгектеги теориялык сунуштар окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн кыргыз адабияты программасын, окуулуктарын, методикалык колдонмолорду өркүндөтүп түзүүдө, бул багыттагы адистерди даярдоочу университеттердин атайын курстарында жана мектеп мугалимдеринин бул темалар боюнча сабактарынын натыйжалуулугун жогорулатууда пайдаланылат.

I ГЛАВА. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн жалпы теориядагы жана практикадагы абалы

1.1. Кыргыз Республикасынын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептеринде кыргыз адабиятын үйрөтүүнүн тарыхы, учурдагы абалы, өзгөчөлүктөрү жана проблемалары

Адабият – коомду жана адамдарды өзгөртүүчү, жаш муундарга туура жол көрсөтүүчү предмет. Анын эң биринчи функциясы – адамды таанытуу, экинчи функциясы – окурман дилине бүлүк түшүрүп, аны ойлонууга, кыялданууга, каармандар менен кошо жашоого үйрөтүүсү, үчүнчү функциясы – тил үйрөтүшү, андан кийинки функциясы – адамга тарбия берүүсү. Адабиятты мектепте окутуу эң байыртадан эле колго алынып, байыркы Рим жана Грецияда, Индияда билим берүү жайлары адабий чыгармаларды окутууну колго алган, ислам дининин негиздери да араб адабиятынан көп мисалдарды алган.

Адабиятты мектепте үйрөтүүнүн бир канча багыттары бар. Мисалы, азыр Кыргызстанда адабият төмөнкүдөй багыттарда үйрөтүлөт: билим берүү кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде (эне тилиндеги адабият); билим берүү орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде; билим берүү өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде; билим берүү тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде; Кытай, Өзбекстан, Тажикстандагы окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде; Кыргызстандагы башка улуттардын тил үйрөнүү курстарында, жекшембилик мектептеринде; Орусиядагы, Казакстандагы эмгек мигранттары окуган жекшембилик мектептерде.

Булардын ар биринин өзүнчө өзгөчөлүктөрү бар, алар окуучулардын тил билүү деңгээлине, аймактык өзгөчөлүктөргө,

билим берүү салттарына ж.б. факторлорго байланыштуу айырмаланат. Алардын ичинен окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинин окутулушу, анын ичинде эл акындарынын чыгармаларынын окутулушу биздин негизги темабыз болгондуктан бул маселелердин тарыхый түпкү тамырына үңүлүп көрөлү.

Кыргыздар жашаган аймактарга орус улутундагылардын көчүп келишинин алгачкы этабы негизинен XIX кылымдын орто ченинен башталат, биринчи орус айылдары Токмоктун тегерегиндеги Чүй өрөөнүндө, Жалал-Абад шаарына жакынкы Көк-Арт суусунун алабындагы түз жерлерде пайда болот. Эгерде кыргыздар орустар келгенге чейин Түндүк жакта көбүнчө көчмөнчүлүк менен жашап, негизги өндүргөн продукциясы мал чарбачылыгы, аңчылык менен байланышса, Түштүк жактын дыйканчылык аймактарында айыл чарба өсүмдүктөрү, тоют өндүрүлгөн. Борбордук Орусиядан оторчулардын келүүсү менен алгачкы өндүрүштүк ишканалар: пахта тазалоочу, тери иштетүүчү, пиво ачытуучу, май заводдору, тоо кендерин казуучу тармактар ачылып, почта кызматы иштеп, соода-сатык базарлары көбөйүп, аларда орус жумушчулары менен бирге эле жергиликтүү элден да жумушчулар ишке тартыла баштады. Кыргыз дыйкандары орус кулактарынан жана дыйкандарынан картошка, помидор, капуста өстүрүүнүн, бал алуунун сырларын өздөштүрсө, орустар мергенчилик кылууну, мал багууну, тоо-таштарды кыдырууну, аң терилерин иштетүүнү жергиликтүү элдерден үйрөнүп, ушундай эки тараптуу мамилелер эки элдин өкүлдөрү бири-биринин тилин түшүнүүнү, бара-бара пикирлешүүнү талап кылды. Тил үйрөнүү бул ар дайым турмуштук муктаждыктан келип чыгат, бул мезгилдеги турмуштук муктаждык кыргыздардын тилин билген орус улутундагы жана орустардын тилин билген кыргыз улутундагы эки тилдүү котормочулардын жоктугу. Андыктан да тоо айылдарын

кыдырган орус окумуштуулары, саякатчылары тилден аябай кыйналган.

Ч.Айтматов бала чагында жайлоодо жүргөндө айылдык кыргыздар менен орус улутундагы мал догдур бири-бирин түшүнүшө албай, аларга котормочу болуп бергенин кийинки эскерүүлөрүндө айтып чыккан [7, 12-13-бб.].

Мына ушундай турмуштук кырдаалдар, бири-бирин түшүнүүнүн муктаждыгы орустардын кыргыз тилин, кыргыздардын орус тилин үйрөнүшүнүн зарылдыгын шарттады.

Орус оторчулары келгенге чейин 18-19-кылымдарда Орусиянын окумуштуулары, географтары, саякатчылары, тыңчылары кыргыздар арасында болушуп, алардын тарыхын, тилин, адабиятын, этнографиясын, жер шарттарын, кен байлыктарын, флорасын жана фаунасын изилдөөнү колго алган. Алардын алгачкыларынын бири П. П. Семёнов-Тян-Шанский болуп, ал 1856-1857-жылдарда Ала-Тоо аймагын кыдырып кыргыз-орус элдеринин достугуна бир кыйла кеңири жол ачкан, ал гана эмес кыргыз урууларынын чабышууларынын алдын алган. Андан кийин бул аймактардын геологиялык жана географиялык өзгөчөлүктөрү, жаныбарлары тууралуу маалыматтарды жыйноо үчүн Н.А.Северцев, геология, география, ботаника боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп И.В.Мушкетов, А.П.Федченко ж.б. орус окумуштуулары келсе, даңазалуу саяктачы Н.М.Пржевальскийдин экспедициясынын маршруту да кыргыз жерлеринен өткөн. Тоолуктардын фольклорун жана тарыхын, маданиятын В.В.Бартольд, В.В.Радлов сыяктуу окумуштуулар үйрөнгөн. Н.А.Кошаров, В.В.Верещагин, Б.В.Смирнов сыяктуу сүрөтчүлөр кыргыздар темасында картиналарын жараткан. Мындай учурда которуу кызматын түрк тилдүү элдин орусча билген адамдары, мисалы, казак аскер адамы Ч.Ч.Валиханов, Борбордук Орусиядан окуган татар, ногой, башкорт, азербайжан инсандары жана биздин

Казань, Уфа шаарларынын билим алып келген жигиттерибиз аткарган.

Ошентип, эки улуттун өкүлдөрү болгон адамдар ортосундагы жылуу мамилелер тилдик жактан да пикирлешип туруу керектигин көрсөттү.

Бара-бара орус-тузем мектептери ачылды. Борбор Азияда мындай мектептер алгачкы жолу 1884-жылы казактардын Торгой жана Кустанай аймагында Ы.Алтынсарин (1841-1889) тарабынан ачылып, ал жердеги казак балдарга И.А.Крыловдун, Л. Н. Толстойдун чыгармаларын которуп беришкен. Жаңы казак адабиятынын баштоочусу болгон Абай (Ибрагим) Кунанбайулы (1845-1904) бир аз медреседе окуп, андан ары билим алуусун орус мектебинде улантат. Ал казак тилине И. А. Крыловдун тамсилдерин, А. С. Пушкиндин, М. Ю. Лермонтовдун ырларын которуп, ошолор казактарга, андан өтүп кыргыздар арасына оозеки тараган да маданияттар диалогу ушундайча башталып, бара-бара өнүккөн. Тоголок Молдо, Молдо Кылыч сыяктуу кат билген кыргыз акындары Абайдын таасиринен улам орус адабияты менен таанышууну XIX кылымдын II жарымында эле башташкан.

Бул мезгилде орустар арасынан да жергиликтүү элдин тилин үйрөнүүчүлөр, Орусия жактан келгендерге казактардын жана кыргыздардын тилин которуп берүүчүлөр өздөрүн өздөрү даярдашкан.

Орустардын отурукташы жана алардын балдарынын көбөйүшү орус-тузем мектептерин ачуунун зарылдыгын көрсөттү. Мааниси айтып тургандай ал окуу жайларында орустар менен туземдер (жергиликтүү калкты ушундай аташып алган) бирге окушкан. Орус-тузем мектептери эң алгачкы жолу 1884-жылы Токмок шаарынын жанындагы Кара-Коңуз айлында ачылып, анда орустар менен дунгандар кошулуп окуган, мындай мектептин экинчиси 1887-жылы Ош шаарында негизделип, анда орус жана өзбек, кыргыз балдар билим алуу

жолуна түшкөн, 1899-жылы Пишпек уездинде Сокулук жана Тынай, Жумгал болуштуктарында үч мектеп ачылды, ошондон кийин ушундай типтеги орус-тузем мектептери Нарында, Ат-Башыда, Кетмен-Төбөдө, Арымда, Суусамырда, Кара-Буурада, Үрмаралда ж.б. жерлерде негизделип, булар чыныгы интернационалдык мектептер болуу менен ал жерде жергиликтүү элдин балдары орусча окушса, аларга кошулуп Европа жактан келишкен славян улутундагы балдар кыргыз балдары менен кошулуп, алардын тилин, маданиятын үйрөнө баштаган.

Н.Ишекеев «дал ушундай типтеги мектептерден элдин патриот уулдары Белек Солтоноев, Жусуп Абдырахманов, Баялы Исакеев, Касым Тыныстанов ж.б. билим-таалим алышканын» жазып, андан ары мындай дейт: «Аталган мектептердин окуу дисциплинасында кыргыз адабияты предмет катары окутулган эмес, бирок байыркы улуттук адабияттын, элдик оозеки чыгармалардын (ырлар, макалдар, ылакаптар, табышмактар ж.б.), акындар поэзиясынын кээ бир үлгүлөрү, элементтери педагогикалык процессте эпизоддук планда колдонулган деп божомолдоого интуициялык логика негиз берет» [84, 13-14-бб.].

Жогорудагыдай усулу-жадид жана орус-тузем мектептери Орто Азия элдеринин тилин жана адабиятын сырт жактардан келген оторчуларга жана алардын балдарына үйрөтүү милдетин алган. И.Алтынсариндин «Казак хрестоматиясы» деген китебине казак эл адабиятынын үлгүлөрү киргизилген. Ташкенттеги мугалимдер семинариясында казак тилинен окуткан мугалим Лютш 1883-жылы орус алфавити менен «Кыргызская хрестоматия» аттуу китебин чыгарып, ага Ак-Мечит казактарынын 273 макалын, 146 жомок-табышмагын, Шымкен, Олуя-Ата казактарынын 192 макалын, 26 жомогун жана санат-насыят, терме ырларын киргизген. Торгой областында мектеп нускоочусу болуп иштеген А.Алекторов «Кыргыз хрестоматиясын» бастырган. М.Бекимов казак оозеки

эл адабиятын жыйнап китеп түрүндө чыгарган. 1910-жылы Ороз Нурбаевдин Уфа шаарынан «Казак алиппеси», 1911-жылы Оренбургдан «Көргөнү бала, үлгүлүү ана» аттуу китептери жарыяланган [145, 60-61-бб.]. Бул хрестоматияларда жана окуу китептеринде, тексттер жыйнактарында казак фольклору менен үндөшкөн кыргыз эл оозеки чыгармалары, же тематикасы, стили жана идеясы кыргыздардын фольклорунан оошкон чыгармалар киргизилип, орус окурмандары алар менен таанышкан.

Орус-тузем мектептеринин окуучуларынын улуттук контингентин карап көргөндө 1901-жылы мындайча болгон: жалпы мектеп – 12, окуучулардын саны – 278, анын ичинен уйгурлар – 93, дунгандар – 57, кыргыздар жана казактар – 86, өзбектер – 30, орустар – 12 [145, 70-71-бб.]. Көрүнүп тургандай, бул мектептерде жергиликтүүлөр менен бирге эле орус улутундагы окуучулар да билим алган.

Жогорудагы мектептерде атайын предмет катары кыргыз адабияты үйрөтүлгөн эмес, бирок, жалпысынан, Орусиянын оторчулук саясатынын мезгилинде (1850-жылдардан 1917-жылдарга чейин) кыргыз тилин башка улуттардын үйрөнүүсү турмуштук сүйлөшүү максатында гана эмпирикалык багытта болуп, илимий деңгээлге көтөрүлө алган эмес.

Советтик мезгилде жаңы типтеги сабатсыздыкты жоюу багытындагы окуу жайлары өтө тез ачылып, большевиктик бийлик орнору менен 1918-жылы «Агартуу боюнча мамлекеттик комиссия түзүү тууралуу» декрет кабыл алышып, анын чечимдерине ылайык мурдагы байлардын, манаптардын, молдолордун үй жайлары, атканалары мектепке айландырылып, 1923-жылы Кыргызстанда алардын саны 327ни түзүп, окуучулардын саны 20 миңге жеткен. Кыргызстанда советтик мектептер көбөйүп отуруп, алар окутуу орус, кыргыз, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлдү, немец, корей, уйгур тилиндеги жекшембилик мектептер пайда болду.

Кыргыз ССРиндеги окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынын материалдары адегенде кыргыз тили сабагын окуу процессинде көркөм адабий тексттерди тилдик максатта үйрөнүү жолу менен жүргүзүлдү. 20-кылымдын 30-жылдарында бул багытта алгачкы окуу программалары [55, №3-4.] жана окуу китептери [57, 64-б.] практикалык колдонууга чыгарылган жана аларда элдик эпикалык чыгармалардан, макал-ылакаптардан, табышмактардан, жазма адабияттын үлгүлөрүнөн тексттер сунуш этилген. Бирок предметтин жана ошол кездеги окутуунун максатынан (сабатсыздыкты жоюу) улам ал чыгармаларды адабий талдоо талаптары коюлбаган, демек кыргыз адабияты предметинин функциясы аткарылбаган.

Кыргыз тилин үйрөтүүдө 1940-жылдын 3-октябрында Кыргыз ССР Эл комиссарлар советинин токтомунун негизинде «Кыргыз тилин мамлекеттик жана коомдук уюмдардын кызматчыларын кыргыз тилине үйрөтүү» боюнча атайын курстар киргизилип, коомчулук менен, өзгөчө элеттик кыргыздар менен иштеген мамлекеттик органдардын кызматкерлери кыргыз тилин түшүнө жана түшүндүрө билүү деңгээлинде өздөштүрүү талабы коюлган. 1949-жылы орус мектептеринин 5-7 [135, 368-б.] жана 8-10 [136, 340-б.] класстары үчүн К.Нанаевдин «Кыргыз тилинин окуу китеби» аттуу китептери басылып чыккан. Бул китептерде: Т.Сатылгановдун, А.Үсөнбаевдин, М.Кылычтын, Тоголок Молдонун өмүр баянынан маалымат берилип, чыгармаларынан Т.Сатылганов «Жашасын кеңеш өкмөтү!», «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду?», «Беш каман», «Кош, элим», «Эшен-Калпа» (орусча котормосу менен), А.Үсөнбаев «Кыздары баатыр Советтин», Молдо Кылыч «Канаттуулар», Т.Молдонун «Кайра жашардым», «Жээренче чечен» жана элдик эпикалык чыгармалардан, макал-ылакаптардан, табышмактардан, жазма

адабияттын үлгүлөрүнөн тексттер хрестоматия боюнча материалдар катары сунушталган.

Бирок, согуштан кийин кыйраган чарбаларды калыбына келтирүү иштери кыргыз тилин окуп үйрөнүүгө кедергисин тийгизген.

Орус улутундагы жана окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердеги окуучулар кыргыз адабиятын XX кылымдын 90-жылдарына чейин атайын предмет катары окушкан жок, бирок алар бул адабият менен мектепте атайын сабак катары окутулбаганы менен төмөнкүдөй жолдор аркылуу таанышып турушту.

1. Орус адабияты предметинин программасына жана окуу китептерине кыргыз эл эпостору («Манас») жана кээ бир жазуучулардын чыгармалары (Ч.Айтматов) кошулуп, ошол темаларды окутуу процессинде кыргыз адабияты боюнча маалымат алышты.

2. Кээ бир жылдарда, кээ бир класстарда «СССР элдеринин адабияты» деген факультативдик курс киргизилди, мына ошондон да окуучулар кыргыз адабияты тууралуу билимге ээ болушту.

3. Кыргыз тили предметине атайын сааттар бөлүнүп, милдеттүү түрдө орус класстарда окутулган учурлар болду, ошол кыргыз тили предметин үйрөнүү процессинде адабияттын материалдары менен көнүгүүлөр катары, кыска көркөм тексттер катары таанышуу мүмкүнчүлүгүн алды.

4. Кээ бир мугалимдер өз окуучуларына кыргыз адабиятынын материалдарын түшүндүрүп берип, же класстан тышкаркы окуу аркылуу жеткирүүгө аракет кылышты.

5. Айрым окуучулар, өзгөчө орус мектептеринде окуган кыргыз уландар менен кыздар каникул учурунда жайлоолорго, айылдарга барып түздөн-түз манасчылардын, дастанчылардын, күүчүлөрдүн, кошокчулардын, жарамазанчылардын ж.б. элдик

өнөрпоздорун чыгармаларын өздөрүнүн аткаруусунда угуп, эл адабиятынын үлгүлөрү менен таанышуу мүмкүнчүлүгүн алды.

6. Бир топ окуучулар театр, кино, бедизчилик ж.б. өнөрдүн түрлөрү аркылуу кыргыз адабиятын үйрөндү.

7. Орусча окуган окуучулардын бир топ бөлүгү республикада жашаган элдин тилин үйрөнүү зарылдыгын сезгенден улам тил үйрөтүүчү курстарга барып, же мугалимдер, окуучулар менен байланышып, же кошумча сабак өтүүчү мугалимдер аркылуу тил үйрөнүү процессинде адабият менен тааныш болду.

8. Айрым окуучулар кыргыз адабияты жөнүндө орусча жазылган макалаларды, китептерди өз алдыларынча окуп, бул адабият тууралуу маалыматка жетишти.

1952-жылы 17-июнда «Республиканын мектептеринде жана педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин жана орус тилин окутуунун абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» маселе Кыргызстан КП БКнын бюросунда талкууланган жана 1957-жылы 18-апрелде Кыргызстан КП БК жана Кыргыз ССР Министрлер Совети «Орус тилинде окуган кыргыздарга милдеттүү түрдө кыргыз тилин окутуу жөнүндө» токтом чыгып, бир катар авторлор (Адиев Ш, Кангелдиев Н., Бакеев О., Садабаев А.) окуу китептерин жазып, окуу процессин камсыздаган. Дал ошол кыргыз тили окуу китептеринин ичине да адабий чыгармалар жана алардан үзүндүлөр киргизилип, орус тилинде окуган окуучулардын кыргыз адабияты менен таанышуусуна шарттар түзүлгөн. Ошол токтомдо 1958-1959-окуу жылынан тартып республиканын орто мектептеринде, атайын жана жогорку билим берүүчү окуу жайларында негизги сабак катары кыргыз тилин окутуу, республикалык масштабда «Кыргыз тили жана адабияты» аттуу журнал чыгаруу маселеси көтөрүлгөн.

Бирок көп узабай 1959-жылы 18-июлунда апрелде Кыргызстан КП БК жана Кыргыз ССР Министрлер Совети дагы

бир токтом кабыл алып, анын негизинде Кыргызстан Коммунисттик партиясынын, Министрлер Советинин 1957-жылдын 17-сентябрындагы № 379-54 «Республиканын мектептеринин окуучулары үчүн эртең мененки ысык тамакты бекер уюштуруу тууралуу», Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 1958-жылдын 29-майындагы № 233 «Балдардын арасындагы ооруну төмөндөтүү боюнча чаралар жөнүндө», 1958-жылдын 18-28-августунда «Атайын жана жогорку окуу жайларында кыргыз жаштарынын санын көбөйтүүдө даярдыктарды көрүү боюнча чара тууралуу» токтомдору жана Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети жана Министрлер Совети орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө чечими жокко чыгарылды, алардын демилгечиси Кыргызстан Коммунисттик партиясынын биринчи катчысы И.Р.Раззаков катуу сынга кабылды. Орус мектептерде кыргыз тилин окутуу партиялык жыйындарда катуу сынга алынды, натыйжада кыргыз тилин, аны менен кошо кыргыз адабиятын үйрөнүүгө кедергисин тийгизди. Социализмдин толук жеңиши жана тоталитардык-авторитардык бийликтин үстөмдүгү кыргыз тилинин кадыр-баркын түшүрүп, андай мамиле предметти орус тилиндеги мектептерде окутуудан алып салууга жеткирип, бул болсо андай мектептердин окуучуларын жергиликтүү элдин маданиятынан, рухий дүйнөсүнөн бир топ алыстатты.

20-кылымдын 60-80-жылдарында кыргыз тилинин орус мектептеринде окутулбай калышы, орус тилге өзгөчө маани берүү жана кыргыз улутун басынтуу, бара-бара бир улут болуп, бир тилде сүйлөйбүз деген саясат өз эне тилин билбеген, кыргыз адабиятын окуу тууралуу ойлонуп да койбогон маңкүрт муунду жаратты.

1986-жылы 7-июнда Кыргызстан Жазуучулар союзунун курултайында жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков эне тилибиздин

оор абалы, жаштардын өз тилдерин билбей жаткандыгы тууралуу ачуу чындыкты айтып чыкты.

Ч.Айтматов 1987-жылы 5-декабрында Фрунзе шаарында илимий-практикалык конференцияда абалды мындайча түшүндүрдү: «Биз да украиндер менен белорустарга окшоп тийиштүү деңгээлде орус тили менен катар кыргыз тилинин статусун конституциялык жактан бекемдөөнү ойлонушубуз керек деп эсептейм. Ал үчүн, жогоруда айтылгандай, баштапкы уюткуга – баарыдан мурда балдар бакчалар менен мектептерге ээ болуу зарыл, ошондон кийин тилди тандоодогу ыктыярдуулук принциби орой көз, чарай ашырыла берсин. Минтсек эч таарыныч болбос эле – ар ким каалаганын тандап алмак. Балдар бакчалары менен мектептер жөнүндө сөзгө мен өзгөчө токтолгум келет. Кудай акы, эгер бул мынчалык бышып жетилбесе, өзүмдүн да, башкалардын да мазесин алып отурбас элем. Эмесе муну шашпай иликтеп көрөлү. Башынан баштайлы. Кыргыз эли негизинен тоодо жашап, географиялык жана тарыхый жактан чектелүүдө турган кезинде, анын тили ошол учурдун маданий жана турмуштук муктаждыгын толук канааттандырып келди. Бирок мезгил өзгөрүлдү – совет доорунда биз XX кылымдын чегине чыктык, бир жагынан улуу жыргалчылыкка жеттик, экинчи жагынан, бул жерде сөз лингвистикалык кырдаал жөнүндө болуп жатат, биздин байыркы тилибиз кыйын абалда калды, анткени жаңы окууга жана кабыл алынган жаңы маданиятка ылайык улуттук адабий тилди калыптандыруу, аны жапатырмак жабыла өнүктүрүү зарылчылыгы келип чыкты. Ушул жагдайда да көп мезгилге чейин бөтөнчө лингвотарбиялык структурага моюн сунбай, ыкшоо адат менен чектелип келдик. Эч ким, өзгөчө шаарларда, улуттук тилдин проблемаларына шымаланып киришкен жок. Бул эмнеге алып келди? Азыркы күндө кыргыз калкынын 23 пайызы, а бул элдин жарым миллионго жакынын түзөт, чоң, кичине шаарларда, жумушчу поселкаларында жашап жатат.

Шаардык калктын мына ушул санына карата ушул күнгө чейин эч бир жерде бир да кыргыз балдар бакчасы ачылган жок, ачыла да элек, ал эми мектептерди санасак беш манжаң көптүк кылат. Ушундай абалды туура деп эсептөөгө болобу? Ал эми улуттук нигилисттер болсо басма сөзгө үстөккө-босток жазышып, баары ойдогудай деп жасакерленип жатышат...

Эки жыл мурда «Литературная газетага» берген интервьюмда мен республиканын баш калаасы Фрунзеде кыргыз тилиндеги бир да балдар бакчасынын жоктугун, анан дагы бир гана кыргыз мектеби бар экенин тил кайруу иретинде айткан элем, ал мектеп, айтмакчы, жакында өзүнүн 60 жылдыгын белгиледи, окуу болсо үч мөөнөттө жүргүзүлүп жатат, ал эми ар бир класста 50-60 тан окуучу бар. Бул эмнеге алып келери айтпасак да түшүнүктүү чыгар, ал эми үч эселенип шыкалган мектепте үч мөөнөттө сабак өтүү жүрүп жатканда билим берүүнүн деңгээли жөнүндө кантип сөз болушу мүмкүн?» [8, 9-10-бб.].

Мына ушундай өткөн кылымдын 80-жылдардын 2-жарымынан баштап, өлкөдө кайра куруу, улуттук өзүн-өзү андап билүү жүрүп жаткан мезгилдин желаргасы менен кош тилдүү мектептер пайда болуп, орус класстарынын катарында кыргыз класстары ачылып жатты. Кыргызстан КП БК 1988-жылы «Республикабызда улуттук, орус кош тилдүүлүгүн андан ары өнүктүрүү, кыргыз, орус жана СССР элдеринин башка тилдерин үйрөнүүнү жана окутууну жакшыртуу» тууралуу токтом кабыл алып, кыргыз тили жана адабиятын орус тилдүү калкка окутуунун алгачкы аракеттери жүргүзүлдү. 1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили» жөнүндө мыйзам кабыл алынды.

1991-жылы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университети «Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары» деген

темада илимий-практикалык конференция өткөрүп, мына ушул жыйында орус класстарга жана жогорку окуу жайларынын тайпаларына кыргыз тилин окутууну жакшыртуу жана кыргыз адабиятын окутууну киргизүү маселелери көтөрүлөт.

К.Артыкбаев мындай дейт: «...адабиятыбыздын байыртан берки тарыхындагы эң орчун, урунттуу делген көрүнүштөрдү орус мектептерине, окуу жайларынын орус аудиторияларына тааныштыруу, үйрөтүү эң маанилүү милдет болуп эсептелет. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө бул маанилүү маселе жүзөгө ашпаган бойдон калып отурат. Окуу жайларында орус аудиторияларына кыргыз тилин үйрөтүү гана бир аз колго алына баштады, ал эми кыргыз адабиятын, демек кыргыз маданиятын үйрөтүү ишинин мааниси жөнүндө бүгүнкү күнгө чейин эч сөз козголо элек. Кыргыз тилин орус аудиториясына үйрөтүү үчүн жогорку окуу жайларында бөлүнгөн сааттардын саны өтө чектелүү. Али күнчө Кыргыз ССР Министрлер Совети 1989-жылы октябрда кабыл алган токтомдо көрсөтүлгөн сааттардын көлөмү чечилген жок. Аны чечпей туруп кыргыз адабиятын үйрөтүү маселеси жөнүндө сөз козгоо да кыйын. Ал эми башка жактан келип туруктуу болуп жашап келаткан элдер республиканын түпкүлүктүү улуту – кыргыз элинин маданиятын, адабиятын, тарыхын анча-мынча билбей туруп, анын тилин, дилин урматтап үйрөнүүсү мүмкүн эмес. Анткени биз адегенде Пушкинди, Толстойду, Чайковскийди, Горькийди, Шолоховду сүйүп туруп, орус элинин түзчүл, чынчыл, ачык мүнөз касиеттеринин калыптанышынын тарыхынан анча-мынча болсо да билип туруп, анан улуу элди урматтап, тилин үйрөнүп келбедикпи. Башка элдер да кыргыз элине ушундай мамиле кылганда гана саясаттык достук эмес, жүрөктөн, дилден келип чыккан жакындашуу болмок. Кыргыз адабиятын орус аудиторияларына дал ушул максат үчүн үйрөтүүгө тийишпиз» [24, 1-3-бб.].

Адабиятчы-профессор кыргыз адабиятын орус тилдүү аудиторияга окутуу үчүн эң биринчи кезекте элди сүйүү, урматтоо керектигин баса белгилөө менен маселенин философиялык, социалдык, атуулдук жагын көрсөтөт. Бирок, жалпысы ошол жылдарда СССР ыдырап чачылып, «суверенететтер парады» башталып, орустар менен казактардын Алма-Атада, азербайжандар менен орустардын Бакуда конфликттери чыккан, мындай улуттук араздашуулардын оту Кара-Бакта, Ферганада, Ошто, Кавказдын бир топ жерлеринде тутанып, мурдагыдай улуттардын ынтымагы болбой, ал ич ара ыдырай баштаган. Балтика боюндагы өлкөлөр Европа тараптарга ыктап кеткен.

Ошол 80-жылдардын аягында кош тилдүү мектептер пайда болгону менен алардын проблемаларын С.Рысбаев мындай көрсөтөт: «Мектеп кош тилдүү болсо эле бардык маселе чечилип, кош тилдүүлүккө жапырт көчө алабызбы? Иш жүзүндө ал мектептерде абал кандай, байкап көрөлү: жалгыз кыргыз тили сабагынан башка бардык окуу-тарбия иштери бүтүндөй орус тилинде жүргүзүлөт, кыргызча сүйлөшүү чөйрөсү жок, ал сабак да жумасына 2 гана саат окутулат. Анан кантип мамлекеттик тилди талаптагыдай үйрөнүүгө шарт түзүлмөкчү? Анын үстүнө, кыргыз тили ал мектептерде чет тили катары окутулууда. Мамлекеттик тилге мамлекеттик тил катары маани берүү, мамлекеттик тил катары окутулуусу зарыл эле». [152, 119-120 - бб.].

Окумуштуу белгилеген кыргыз тилине «өгөй мамиле», жергиликтүү элдин тилин чет тили катары түшүнүү, окуу китептеринин, методикалык колдонмолордун жоктугу жана башкысы мамлекеттик тилди үйрөнүүнүн зарылдыгынын түзүлбөгөндүгү бул багыттагы иштерди өксүттү, орус мектепти бүтүрүп жаткан окуучулар дээрлик көпчүлүгү кыргызча билбей эле, бул тилде жазмак турсун сүйлөшө албай чыгышты. Бул мезгилде Агартуу министрлигинде, Кыргыз педагогика илим

изилдөө институтунда, бир катар жогорку окуу жайларында мамлекеттик тил боюнча бөлүмдөр, кафедралар ачылып, окуу-нормативдик, илимий-методикалык, техникалык базалары иштелип, кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо процесси колго алынып жатты (С.Мамбеткалиев, А.П.Горн, С.Рысбаев, С.Олжобаев, А.Алымова, К.Токтоналиев, А.Биялиев, Т. Аширбаев, Т. Орусбаева, К. Саматов, З. Дербишова, Г. А. Василькова, М. Дарбанов, С. Алаева, Э.Ташбалтаева ж.б.).

Бирок булар тилди үйрөтүү багытында гана болуп, адабиятты окутуу маселеси дагы дале четте турду.

Албетте, кыргыз адабиятын орус тайпаларда жана класстарда окутуу үчүн эң биринчи кезекте жогорку окуу жайлары мугалим кадрларын даярдоого тийиш эле. Бул багытта А.Мусаев төмөнкүдөй сунуштарын киргизет:

Жогорку окуу факультеттер аралык «Кыргыз адабияты» кафедраларын ачуу. Же болбосо, азыркы иштеп жаткан «Кыргыз тили» кафедраларын кеңейтүү, сааттарын жана штаттарын көбөйтүү менен бул кафедраларды «Кыргыз тили жана адабияты» деп атап, кыргыз адабиятын окутууну аларга жүктөөгө болор эле. Окуу пландарын да ушуга ылайык карап чыгуу керек. Филологиялык эмес адистиктеги студенттерди кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхы жана азыркы ал-абалы, андагы урунттуу эстетикалык көрүнүштөр менен жалпы жонунан тааныштыруу үчүн азырынча жүз саат бөлүштүрүлсө болчудай.

– Кыргыз адабиятын орус тилинде окута турган адистерди даярдоого кечиктирбей киришүү.

– Кыргыз адабияты боюнча окуу китептерди, методикалык колдонмолорду, көрсөткүчтөрдү даярдоо жана жарыкка чыгаруу.

– «Кыргыз адабиятынын тарыхын» орус тилинде чыгаруу. Анткени, 60-70-жылдары чыккан орус тилиндеги «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынан очерктери» илимий-теориялык

денгээлдери, камтыган материалдары жагынан учурдун талабына жооп бере албай калды» [131, 24-25-бб.].

Ошол эле мезгилде окутуу орус тилинде жүргүзүлүүчү мектептерге кыргыз адабияты предметин киргизүүнүн аракеттери башталат, негизинен ал коомдук аң сезимдеги улуттук рухта жаңылануунун гана натыйжасынан келип чыгып, аны окууга каалоонун, муктаждыктын зарылдыгы көп дале сезилбейт. Анан калса окуу-нормативдик материалдарын даярдап алуу, финансы каражаттарын атайын бөлүү аракеттери ойлонулуп алынган эмес.

1993-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги Кыргыз билим берүү институтунун «Жалпы билим берүүчү орус мектептеринин 5-8-класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы» жана «Программа по киргизской литературе для IX-XI классов общеобразовательных школ с русским языком обучения» деген эки нормативдик материалдын долбоорун бекитет. Алардын автору М.А.Рудов (9-11-класстар) жана А.Мусаев (5-8-класстар) болгон. Программа 5-8-класстар үчүн кыргыз тилинде, 9-11-класстар үчүн орус тилинде жазылган. Программаны түзүүчүлөр 5-8-класстар үчүн адабияттын алгачкы курсу, 9-11-класстарда кыргыз адабиятынын өнүгүш тарыхына негизделген тарыхый хронологиялык принциптеги системалуу курс сунушталган (Программалар басылып чыкпагандыктан биз кол жазмалары боюнча пикир айтууга мажбур болуудабыз). Ар бир класска 32 сааттан бөлүштүрүлгөн.

Программадагы курстун курулушу төмөнкүдөй принциптерге негизделген:

1. Программанын структурасы менен мазмунунун окуучуларга жалпы эле адабий-эстетикалык билим берүүнүн талаптарына жооп бериши керек.

2. Адабий материалдарды класстар боюнча жайгаштырууда бөлөк элдин рухий байлыктарын өздөштүрүү-

нүн педагогикалык - психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн, тилдик даярдыгын эске алуу.

3. Кыргыз адабияты менен тааныштырууну орус адабияты менен тыгыз байланышта кароо.

4. Предмет аралык байлынышты бекем тутунуу, айрыкча, кыргыз адабияты менен кыргыз тилин терең байланышта окутууга басым жасоо.

Программада эл акындарынын чыгармалары төмөнкүдөй сунушталган:

5-класста Т.Сатылганов «Турумтай менен торгой», Тоголок Молдо «Эшек менен булбул», «Абышка-кемпир көмөчү»;

6-класста Молдо Кылыч «Чүй баяны», «Канаттуулар санаты», Жеңижок «Өскөн жер», «Биздин жер», Т.Сатылганов «Санат», «Насыят», Б.Алыкулов «Аккан суу», «Күн», «Шамал», Тоголок Молдо «Каркыра менен түлкү», «Иттин доолдой тиктирем дегени»;

7-класста Т.Сатылганов «Беш каман», Б.Алыкулов «Биздин заман», «Басмачы», «Зарладым өткөн заманда», К.Акиев «Жокчулук», «Зилзала» поэмасынын үзүндү, Тоголок Молдо «Иттин доолдай тиктирем дегени», «Кемчонтой», «Куба кой менен ээси»;

8-класста Тоголок Молдо «Дыйкандын аялынын кошогу», «Чалга берген кыздын арманы», «Жаш балага берген кыздын арманы», К.Акиев «Карагул ботом», А.Үсөнбаев «Аккан суу», «Эл достугу», «Комуз», Б.Алыкулов «Күн», «Шамал», «Аял».

Бул программа Тоголок Молдонун чыгармачылыгына өзгөчө орун берилген, ошол эле кезде зарылдыгы болбосо да бир чыгармасы («Иттин доолдай тиктирем дегени») эки класста берилген. Кошок, арман жанрынан чыгармалар сунушталган, бирок тематикалык жана автордук алкак чектелүү болгон.

Ал эми 9-класста санат-насыят, айтыш, кошок, арман ырлары боюнча обзордук тема берилет да, эл акындары: Калыгулдун, Молдо Нияздын, Жеңижоктун, Молдо Кылычтын, Токтогулдун, Тоголок Молдонун, Барпынын санат-насыят, үлгү ырларына токтолуу талабы коюлат. Айтыштардан Токтогул менен Барпынын айтышы, кошоктордон Тоголок Молдонун «Дыйкандын аялынын кошогу» сунушталат. 10-класста Токтогул Сатылгановдун, Тоголок Молдонун, Барпы Алыкуловдун өмүрү жана чыгармачылыгы сунушталып, негизги чыгармаларын окутуу каралган. 11-класс бүтүндөй кыргыз совет адабиятынын материалдарын камтыйт.

Жогорудагы эң алгачкы программанын оң жактары: предмет аралык байланыштын катуу сакталгандыгы; кошумча окуу материалдарынын берилиш ырааттуулугу. Ошол эле кезде кемчиликтери: чыгармаларды сааттарга бөлүп көрсөтпөгөндүгү; саясатташтырылышы; 9-11-класстарда тарыхый-хронологиялык принцип сакталгандыктан окуучулардын кабыл алуусуна оорлуктун келтирилиши.

Т.Үсөналиев бул мезгил тууралуу мындай жазат: «Кечигип болсо да, араң он чакты жылдардан кийин Кыргыз адабияты окутууга киргизилди. Ага атайын саат бөлүнүп, жогорку жактан көрсөтмө берилгенден соң, кубануу менен кабыл алынып, мектепте жайдак жерден окутула башталды. Алгач мугалимдер табылган эле ар кайсы көркөм чыгарманы «окутуп» киришкен. Предмет катары минтип окутууга жарабайт эле. Тез арада окуу китебин чыгаруу керек болгондуктан, Билим берүү академиясында иштеп жүргөндө ушул маселе боюнча алгачкы кадамды жасоо шыбагасы бизге тийип калды. Филология илимдеринин доктору А.И.Мусаев агайым экөөбүз тез арада окуу программасын түзүп чыгып, ал окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептер үчүн багышталып, 2001-жылы өркүндөтүлүп, 2003-жылы кайрадан жарык көрдү. Ошол нормативдик документтин негизинде 5-

класстар үчүн тунгуч «Кыргыз адабияты» окуу китебин жаздык. Анын артынан эле 6-класстын окуу китеби жазылды. Окумуштуулар кеңешинде талкууланып, мектептерге сынама (пробный) окуу китеби катары сунушталды. Билим берүү министрлигинин коллегиясынан өтүп, алгачкы жолу 2001-2003-жылдары басылып чыкты. Алгачкы эле жылдары окуу китебин мектептерде окутуп көрүүдөн кийин, алдыңкы мугалимдердин объективдүү сунуш, пикирлери эске алынып, айрым кемчиликтери оңдолуп, өркүндөтүлүп, методикалык аппарат менен жабдылып чыгып, ошол эле окуу китептери кайрадан 2006-жылдары басылып чыкты» [171, 7-б.].

Т.Үсөналиевдин дал ушул макаласындагы «Кыргыз адабиятын алгач жайдак жерден окутук» деген пикирин билдирген. Бирок, кыргыз тили окуу китептеринин ичине (Адиев Ш., Кангелдиев Н., Бакеев О., Садабаев А.) адабий чыгармалар жана алардан үзүндүлөр киргизилип, орус тилинде окуган окуучулардын кыргыз адабияты менен таанышуусуна шарттар түзүлгөн.

Ошентип, кыргыз адабиятынын программасы, алгачкы окуу китеби 2000-жылдан тартып гана чыга баштап, бул мезгилде мектептер бул предметти үйрөтүү боюнча ар түрдүү жолдорду тандады: Биринчиси, окуу китептери жок болсо да, кыргыз тили окуу китептериндеги тексттерди ылайыгын келтирип окутушту. Экинчиси, кыргыз класстарынын эле (өзгөчө кыргыз айылдарындагы орус класстарында) окуу китебин программага да карабай пайдалана беришти.

Бүгүнкү күнгө чейин окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн эки эле класстын – 5-класстын жана 6-класстын окуу китептери чыгарылды. Азыркы ушундай абал тууралуу Ош мамлекеттик университетинин окутуучусу Б.Байтикова Кыргызстандын Түштүк тарабында «бүгүнкү күндө орус тилдүү мектептерде бир-эки гана орус улутундагы балдар болбосо, дээрлик түрк тилдүү балдар экендигин» айтып, мындай

проблемалардын орун алып жаткандыгын ортого салат: «Орус мектептердин китептеринде негизинен теориялык билимге басым жасалып, сөз көндүмдөрүн өстүрүү үчүн тексттер берилген. Ал тексттер бүгүнкү күндө жеңил болуп, баланын кызыгуусун туудурбай калды. Андыктан, адабият сабагынын саатын көбөйтүп, окуу китептери кыргыз мектептеринин окуу программасына ылайык түзүлүп, окутулганы оң... Окуу программасында жазуучунун өмүрү-чыгармачылыгына 1 саат, чыгармага 1 саат берилген учурлар бар... Кантип 1 сааттын (45 мүнөт) ичинде чыгарма жөнүндө маалымат берип, анын идеясын, тарбиялык мазмунун талкуулап, кайрадан эле окуучунун түшүнүгүн биле алабыз? Демек, адабият сабагынын саатын көбөйтүү учурдун зарылчылыгы»[33, 102-б.].

Өлкөдөгү окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин ичинен 36 мектепти тандап, окуу программалары, окуу китептери менен камсыздалышын текшергенде абал бир кыйла проблемалуу болду (*табл. 3.1. караңыз*).

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерди окуу программалары жана окуу китептери менен камсыздоонун абалы өтө жан кейитерлик абалда экендиги аныкталды, мисалы, 5-6-класстар үчүн гана окуу китептери чыккан да, алар менен камсыздоо да 50%дан төмөн болгон, демек бул предмет таптакыр жаңыча мамиле кылууну, өзгөчө камкордук көрүүнү талап кылат.

Мына ушундай кырдаал-жагдайлардан улам окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан билим берүүнүн сапаты талап кылган деңгээлге жетпей жатат.

Бул багыттагы жалпы абал кошуна Казакстанда кандай жүрүп жаткандыгын 2000-жылдардын башындагы Казакстан Республикасынын билим жана илим министри Ш.Беркимбаев өлкөдөгү орус, уйгур, өзбек, тажик тилинде билим берүүчү мектептерде казак адабияты 2001-жылдын 1-сентябрында 5-класстан башталгандыгын, аны окутууда казак тили предмети

негиз кылып алынгандыгын, окутуу атайын кадрлары бар мектептерде гана жүргүзүлүп жаткандыгын, предметтин мамлекеттик стандарты иштелип чыгып, бекитилгендигин (буйрук №693 24.09.2002-жыл) жана аны иштеп чыгууга Казак билим берүү академиясынын окумуштуу-методисттери катышкандыгын, М.Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институтунун окумуштуулары бул нормативдүү документти жактыргандыгын, окуу процессинде котормо чыгармалары колдонулуп жаткандыгын, 5-9-класстар үчүн «Казахская литература» деген окуу-хрестоматиясы «Жеті жарсы» басмасынан басылып чыккандыгын айтат.

Ошондой эле министр казак адабиятын окутуу менен окуучулар мамлекеттик тилди өздөштүрүп, казак элинин тили, тарыхы, маданияты тууралуу билимге ээ болушат, бул сабактардын негизги максаты окуучулардын жазуу жана оозеки речин өстүрүү, сөз корлорун байытуу экендигин белгилейт [44, 4-б.].

Деги эле Казакстандын орус тилдүү мектептеринде казак адабиятын окутуу мурда эле бир топ жолго коюлуп, 1977-жылы Н.Смирнова, Ш.Сатпаева, Х.Адибаев жазган 9-10-класстар үчүн орус тилинде «Казахская литература» деген китеп чыккан [163, 85-б.]. Бизде болсо кыргыз адабиятын окутуу окуу китептерсиз, тиешелүү деңгээлде даярдалган адистерсиз, окуу-методикалык куралдарсыз, кошумча окуу каражаттарысыз стихиялуу түрдө үйрөнүлүп келди.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты предметин окутуунун жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү кайсыларда болушу керек?

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде сөз өнөрү менен адабият таануунун негиздери (адабий-теориялык маалыматтар) үйрөнүлөт, бул кайсыл гана элдин адабиятын, кайсыл гана улуттун өкүлдөрүнө болбосун билим берүү жолу аркылуу үйрөтүүнүн жалпы жолу. Ал эми жеке өзгөчөлүгү

төмөнкүлөр экендигин программаны түзүүчү методист А.Муратов мындайча белгилейт:

– Программа өтө татаалдаштырылбай, окуучулардын эки түрдүү тил билүү деңгээлине ылайык варианттар менен сунуш этилди. Бул мугалимдин ишин бир топ жеңилдетет жана окуучулардын өздөштүрүүсүнө жакшы шарттарды түзөт.

– Бир варианттан экинчи вариантка өтүү, же болбосо бир варианттын окуу китептерин экинчи вариантты окуп жаткандар колдонууга, өз алдынча жана класстан тышкары окууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Эки вариант боюнча бир класста бир эле китеп жазылса туура болор эле деген ойдобуз, анткени сунуш кылынган адабий тексттин көптүгү мамлекеттик тилди үйрөнүүгө жакшы жардам берет.

– Кыргыз адабиятын башка тилдүүлөргө үйрөтүү кыргыз тилин жакшы өздөштүрүү, тил аркылуу улуттук рухту, этномаданий мурастарды синдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат.

– Чыгармалардын тандалуусунда көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрүн, этнопедагогикалык баалуулугу болгондорун, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандарын биринчилерден болуп иргеп алдык.

– Программада чыгармаларга сааттар бөлүнүү менен жазуу иштерине, кайталоолорго да өзүнчө сааттар калтырылды. Чыгармаларды үйрөнүүгө бөлүнгөн сааттарда да ошол чыгарманын айланасында жазуу жумуштарын жүргүзүүгө, кайталоолорду өткөрүүгө толук мүмкүн.

– Колунуздардагы программа жалпы окуу планына, б.а. кыргыз адабияты жумасына 1 сааттан ажыратылган шартка ылайыкталды, эгерде айрым жерлерде тандоо сабактары, же тереңдетип окутуу зарыл деп табылса, «А» жана «Б» варианттарынын сааттарын бөлүштүрүү туура деп эсептейбиз.

– Айрым чоң чыгармалардан (эпос, поэма, роман, повесть, көлөмдүү аңгеме) үзүндү тандап алуу окуу китебин түзүүчүлөргө калтырылат.

– Кыргыз адабиятынын тарыхы терең окутулбайт, башкысы бул предметтен мектептин негизги курсунда (5-9-класстар) сөз өстүрүү үчүн адабий тексттер гана тандалып алынат. Ал эми жогорку класстарда (10-11-класстарда) айрым учурда гана авторлор тууралуу кыска маалыматтар берилет да, бул курс жарым-жартылай тарыхый-хронологиялык принципте түзүлөт.

– Соңку кезде тарыхчылар жана адабиятчылар тарабынан «акталган» жана чыгармалары жарыяланган бир топ акындардын (Кет Бука, Балыкооз, Солтобай, Нурмолдо ж.б.) чыгармалары биринчи жолу окутууга сунуш кылынды. Ошондой эле кыргыз фольклорунун ырым-жырым, дарым, бата, каргыш, оюн ырлары киргизилди, булар эл таанууда эң жакшы булак болуп берет деген ойдобуз.

– Жаңы кылым башында «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген 7 томдук эмгек, 2 томдук «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» деген китеп, 2 томдук «Кыргыз поэзиясынын антологиясы», «Кыргыз балдар адабиятынын антологиясы» деген хрестоматиялар жарыяланып, жаңы көз караштагы изилдөөлөр чыгып, алар да бир катар жакшы материалдарды берип, программага айрым кошумчаларды киргизүүнү шарттады.

– Айрым чыгармаларды окуп-үйрөнүү Биринчи («А») жана Экинчи («Б») варианттардын экөөнө тең сунуш кылына берилиши да мүмкүн.

– Мурдагы программалардан айырмаланып, мында ар бир класста чыгармаларды үйрөнүүдөн тышкары сөз өстүрүү, жазуу жумуштары жана кайталоолор үчүн атайын сааттар көбүрөөк

бөлүндү, мына ушул сабактарды класстан тышкаркы окуулар үчүн да пайдаланса максатка ылайыктуу болот.

– Биздин программага ылайык окуу китептери хрестоматия-окуу китеби тибинде түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык, кыскалары толук, көлөмдүүлөрү үзүндү түрүндө окуулуктарга киргизилет.

– Биздин программа менен окутууда сабактарда текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги кыргыз сөзүн үйрөнүүгө жумшалат, демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордун баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин андап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, орус тилине которуу жана котормолорду салыштыруу, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар көп жүргүзүлөт.

– Кыргыз адабияты сабагы кыргыз тили сабагы менен терең интеграцияланып жана бири-бирин толуктап окутулат. Экөөнүн тең максаты – Кыргызстанда кыргыз тилин кеңири чөйрөдө, оозеки жана жазуу формасында колдонууга жетишүү [110, 5-6-бб.].

Көрүнүп тургандай, кыргыз адабиятын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн **биринчи өзгөчөлүгү** – бул класстардын окуучуларынын Кыргызстандын мамлекеттик тилин билүү деңгээли ар түрдүү экендигинде. Мисалы, айылдардагы, райондордун борборлорундагы орус мектептеринде окуучулар кыргыз тилин эне тили катары билет, ал эми Бишкек, Ош шаарларында, Чүй областында окуучулардын кыргыз тилин билүү деңгээли өтө төмөн, андыктан да мамлекеттик тилдеги адабиятты окутууда эң биринчи окуучулардын кыргыз тилин билүүсү эске алынууга тийиш.

Педагогиканын жеткиликтүүлүк принцибине ылайык окуучулар тилдик жактан кыйналбагандай болуп, алардын ар биринин бул же тигил чыгарманы үйрөнүүсүнө тил билбестик тоскоол болбошу керек. Азыркы орус тилдүү окуучуга кыргыздардын «Манас» баш болгон фольклордук чыгармаларындагы архаикалык образдар, эскирген көөнө сөздөр, тарыхый доор менен жоголгон турмуш-тиричиликтик көрүнүштөрдү кабыл алууда психологиялык тоскоолдуктарды жана таанып билүүдөгү татаалдыктарды жаратышы мүмкүн. Ошол эле кезде кыргыз тилиндеги текст бөтөн тилде окуп келген окуучулар үчүн эмоционалдык-экспрессивдик кабыл алууда кыйынчылык туудураары бышык.

Мугалим кыргыз адабиятын орус тилдүү чөйрөгө үйрөтүүдө ушундай жагдайларды сөзсүз эске алышы керек.

Экинчи өзгөчөлүгү – бул класстарда, мектептерде кыргыз адабиятын окутууда адабий-теориялык маалыматтарга, адабияттын тарыхына, акын-жазуучулардын өмүр баянына кеңири басым жасалбай, негизги басым текстти көркөм окууга, адабий текстти лингвистикалык талдоого, кыргыз элинин этномаданий турмушу менен таанышууга, сөздүк жумуштарын жүргүзүүгө, оозеки жана жазуу маданиятын көтөрүүгө багытталат.

Үчүнчү өзгөчөлүк – орус класстарындагы окуучулар үчүн кыргыз адабияты предмети адабий билим берүүнүн биринчи учуру эмес, алар адабий билимдин негизин орус адабияты сабагынан көбүрөөк саат менен үйрөнүшөт, андыктан кыргыз адабиятын окутуу сөзсүз түрдө орус адабияты предмети менен терең интеграцияланууга тийиш.

Бул эки предметке мүнөздүү жалпы ***методдор*** төмөнкүлөр болуп саналат:

1. *окуу методу*, б.а. мугалимдин ишмердүүлүгү менен окуучунун текстти аң-сезимдүү, чыгармачылык окуусун уюштуруу; окуу методу гана чыгарманы, анын ичиндеги

текстти жана подтекстти түшүнүүгө, автордук ойду эмоционалдуу кабыл алууга жана аны андан ары өнүктүрүүгө жардам берет;

2. *түшүндүмө-иллюстративдик метод*, анын кеңири тараган: мугалимдин аңгемеси; адабий чыгарманы комментарийлөө формалары;

3. *репродуктивдүү метод*; бул методдун негизги формалары: репродуктивдүү маектешүү; айтып берүүнүн ар кандай түрлөрү;

4. *эвристикалык метод*; анын негизги формасы – эвристикалык маектешүү. Буга изилдөө методу бир топ жакын болуп, мында окуучулардын өз ара изденүүлөрү башкы орунга чыгат, «окуучу изилдөөчүнүн ордуна келет, ага даяр билим берилбейт, алдына проблема (таанып билүүчү милдеттер) коюлат, аны болсо ал өзү чечип, өзү билимге жетишүүсү керек болот» [157, 173-6.].

Мына ушул жалпы методдор адабият сабактарынын баарына бирдей тиешелүү болгону менен эне тилинде адабиятты окугандар үчүн жана башка тилде адабиятты окуп үйрөнгөндөр үчүн өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болот.

Практик-мугалим Ж.Алгожоева биз изилдөөгө алган предметтин өзгөчөлүктөрү, окутууда мугалимдин алдында турган тоскоолдуктар тууралуу мындай оюн айтат: «Кыргыз адабиятын орус тилдүү мектептеринде окутканда, сөзсүз, окуучулардын лексикалык көрөңгөсү эске алынышы зарыл, ошол себептен берилген окуу тексттери (биографиялык, көркөм ж.б.) өтө татаал болбошу керек, көркөм тексттердин этияттык менен адаптацияланышы зарыл...» «Экинчи эске ала турган объективдүү себеп – акындар поэзиясындагы лексиканын татаалдыгы. Залкар акындар колдонгон кээ бир сөздөр орус тилдүү мектептердин класстарында окуган балдарга түшүнүксүз болушу мүмкүн, себеби – кыргыз элинин жашоо-тиричилигинин бардык тарабынан өзгөрүлүшү буга таасир этет. Бирок, адабият сабагы өзгөчө

сабак, анткени искусство тармагына түздөн-түз тиешелүү жана бул предметти үйрөтүүдө мугалимдин эң башкы максаты – эстетикалык тарбиялоо. Ошондуктан, көркөм текстти адаптациялоодо жана окутууда эки максат турат: биринчиси, балдардын лексикалык базасын эске алуу; экинчиси, көркөм чыгарманын эстетикалык баалуулугун жоготпоо» [11, 28-б.].

Эгерде кыргыз фольклору, анын көөнө тарыхка ээ айрым үлгүлөрү, мисалы, «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Манас» азыркы окуучуларга кыйла эле түшүнүксүз болуп, учурдагы балдардан алыс турса, эл акындар ошол элдик фольклор менен профессионал адабияттын ортосунда көпүрө болуп турушат. Чынында элдик чыгармалар негизинен бизге 19-кылымда жана 20-кылымдын 1-жарымында жашаган эл акындары аркылуу жетти.

Дагы бир жагдай – орус жазуучуларына жана кыргыз акындарына гана тиешелүү улуттук образ жаратуу өзгөчөлүктөрү кездешет. Мисалы, орус элиндеги «торопой», «тыйын чычкан» түшүнүгүн кыргыз акындары орус жазуучуларындай кеңири колдонуп көрсөтпөйт, кыргыздар үчүн мындай симпатия Тоголок Молдонун «Торпогум» деген ырында музоого берилсе, көпчүлүк чыгармаларда улакка, козуга, маралга, чаарчыкка берилет. Орус балдары жана орус акындары мейкиндикти талаа, шалбаа, бейпилдикти токой, сулуулукту ак кайың түшүнүгү менен элестетсе, кыргыз акындары бийиктикти, улуулукту тоолор, уларлар, бүркүттөр, өлбөстүктү суулар, сулуулукту асмандагы ай, жылдыздар менен берет. Бул нерсе ушундай өзгөчөлүктү окуучулардын кабыл алуусунда да эске алуунун зарылдыгын көрсөтөт.

К.Иманалиев мындай пикирин билдирет: «...орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу иши тиешелүү болгон төмөндөгүдөй бөлүктөрдү ичине алат: орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутууда колдонулуучу методдор, көркөм чыгармалардын үстүндө иштөөнүн негизги этаптарын, ар

түрдүү жанрдагы чыгармаларды үйрөнүү, көркөм окуу иши, сөздүктөр жана фразеологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу, көрсөтмө жана окуунун техникалык каражаттарын пайдалануу, кыргыз адабияты боюнча класстан тышкаркы жумуштар. Кыргыз адабиятын орус мектептеринде окутуунун методикасынын бул бөлүмдөрү көркөм чыгарманы үйрөнүүнүн бардык этаптарына тиешелүү жана тигил же бул даражада ар бир сабактын составдуу элементтеринен болуп эсептелет» [72, 31-32-бб.].

Профессор белгилегендей, кыргыз адабиятын окутуу орус жана кыргыз тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептерде үйрөтүүнүн жалпы учурлары бар болуу менен анын жеке өзгөчөлүктөрү да болот, мына ушул жагдайлар окуу программаларын, окуу китептерин түзүүчүлөр, методисттер жана практик мугалимдер тарабынан эске алынышы зарыл педагогикалык шарттардын бири болуп эсептелет.

1.2. Азыркы учурда окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты боюнча окуу программалары, окуу китептери жана аларды өркүндөтүүнүн негизги багыттары

Кыргыз адабиятын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүү боюнча мамлекеттик стандарт [139, 213-220-бб.] жазылып, кабыл алынып, үч программа түзүлгөн, анын биринчиси 1993-жылдагы А.Мусаев, М.А.Рудов түзгөн программа, экинчиси, 2003-жылдардан бери колдонулуп келе жаткан А.Мусаев менен Т.Үсөналиев түзгөн программа. Үчүнчү программа 2007-жылы КР Билим Берүү жана илим министрлиги бекиткен А.Муратов тарабынан түзүлгөн программа. Үчүнчү программа боюнча окуу китептери азыр гана жазылып жатат, ал эми экинчи программа боюнча 5-класстын [132, 126-б.] жана 6-класстын окуу китептери [133, 160-б.] чыккан.

Мындан башка кыргыз-түрк лицейлеринин окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн 7-11-класстары үчүн да атайын программа түзүлүп [178, 58-б.] анын негизинде 7-класстар үчүн [128, 48-б.], 8-класстар үчүн [97, 164-б.], 9-класстар үчүн [129, 288-б.], 10-класстар үчүн [130, 298-б.] окуулуктары практикага сунуш кылынды.

Булардын ичинен кыргыз-түрк лицейлери үчүн программада [181, 58-б.] эл акындарынын чыгармалары төмөнкүдөй берилген.

8-класста: Тоголок Молдо «Иттин доолдай тиктирем дегени» тамсили (1 саат), Калык Акиев «Акылман ата» жомогу (1 саат);

9-класста: Токтогул Сатылганов «Жаштарга» (1 саат) Калык Акиев «Баскан жол» (1 саат);

10-класста: Калыгул Бай уулу «Өмүр жөнүндө», «Ысык-Көл жөнүндө» (2 саат), Жеңижок «Аккан суу», «Үй-бүлө» (1 саат), Барпы Алыкулов «Балдарга насыят» (1 саат), Токтогул Сатылганов «Алымкан» (1 саат), Молдо Кылыч «Чүй баяны» (поэмадан үзүндү) (1 саат).

Ал эми А.Муратов түзгөн жаңы программада эл акындарынын сааттарынын бөлүнүшү мындайча:

Биринчи (А) вариантында:

5-класста: Нурмолдо «Ай жаңыргандагы айтым», «Мал соёрдогу айтым» (1 саат), Барпы Алыкулов «Куштардын санаты» (1 саат);

6-класста: Нурмолдо «Сүмөлөк айтымы», «Нооруз айтымы» (1 саат), Тоголок Молдо «Балдардын ыры», «Торпогум» (2 саат), К.Акиев «Акылман ата» (1 саат);

7-класста: Т.Сатылганов «Кетмен-Төбөнү көргөндө» (1 саат), Тоголок Молдо «Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы» (1 саат), К.Акиев «Балдарга» (1 саат);

8-класста: Т.Сатылганов Санат ырларынан (1 саат), Б.Алыкулов Насыят ырларынан (1 саат), Тоголок Молдо «Үркөрдүн кызы үлпүлдөк сулуу» (1 саат);

9-класста: Т.Сатылганов «Турумтай менен торгой» (1 саат), Тоголок Молдо «Кемчонтой» (1 саат), К.Акиев «Баскан жол» (үзүндү) (1 саат), О.Бөлөбалаев «Орус эли» (1 саат), А.Үсөнбаев «Кеңкол» (1 саат);

10-класста: Кет Бука «Айгандын баласынын өлгөнүн угузганы» (1 саат), Асан Кайгы Ырлары (1 саат), Балыкооз (Бекмурат) Кумар уулу «Жаз», «Жай», «Күз», «Кыш» (1 саат), Калыгул Бай уулу Калыгулдун масели (2 саат), Арстанбек Буйлаш уулу «Санат» (1 саат), Жеңижок «Аккан суу» (үзүндү) (1 саат);

11-класста: Молдо Кылыч «Чүй баяны» (үзүндү) (1 саат).

Экинчи (Б) варианты төмөнкүдөй:

5-класста: Асан Кайгы «Жерге берген сын», Калыгул Бай уулу «Ысык-Көл жөнүндө айтканы» (экөө биригип 1 саат), Балыкооз (Бекмурат) Кумар уулу «Манастын күмбөзү туурасында» (1 саат), Солтобай Токтоболот уулу «Жарыктыгым, көл ата» (тандалган үзүндүлөр) (1 саат), Нурмолдо «Насыят ырлары» (1 саат), Молдо Кылыч «Чүй баяны» (тандалган үзүндүлөр) (2 саат), Тоголок Молдо «Кемчонтой» (үзүндү) (1 саат).

6-класста: Жеңижок «Балалык» (1 саат), Б.Алыкулов «Балдарга насыят» (1 саат), А.Үсөнбаев «Жолборс минген киши» (1 саат);

7-класста: Молдо Кылыч «Зилзала» (2 саат), Т.Сатылганов Санат, насыят, үлгү ырлары (тандалган үзүндүлөр) (2 саат), Тоголок Молдо «Телибай тентек» (2 саат);

8-класста: Асанкайгы «Асанкайгынын сөзү» (1 саат), Жеңижок «Жалгыз тал менен сүйлөшүү», «Үй-бүлө» (2 саат), Молдо Кылыч «Канаттуулар» (2 саат);

9-класста: Т.Сатылганов «Дүнүйө», «Гүлдөп ал» (2 саат), Тоголок Молдо «Ала-Тоо» (2 саат), Молдо Нияз «Курманжан» (1 саат), Ы.Шайбеков «Кайран эл» (1 саат), Б.Алыкулов «Шамал», «Көз» (2 саат).

Ал эми А.Мусаев менен Т.Үсөналиев түзгөн программада эл акындарынын чыгармалары мындайча берилет:

5-класста: Т.Сатылганов «Турумтай менен торгой» (2 саат), Тоголок Молдо «Эшек менен булбул», «Абышка-кемпир көмөчү» (3 саат);

6-класста: Т.Сатылганов «Балалык», «Жетимдер жөнүндө» (2 саат), Барпы Алыкулов «Жакшы кыз», «Өзү каар, өңү чаар кыз», «Болор жигит», «Болбос жигит» (2 саат), Жеңижок «Айтамын санат тобуңа» (1 саат), Молдо Кылыч «Буудайык» (3 саат);

7-класста: Т.Сатылганов «Санат», «Насыят», «Үлгү ырлары» (2 саат), Тоголок Молдо «Кемчонтой» (2 саат), К.Акиев «Жокчулук», «Жыгачтар менен сүйлөшүү» (2 саат);

8-класста: Тоголок Молдо «Дыйкандын аялынын кошогу», «Жаш балага берген кыздын арманы», «Гүлойрон» (2 саат), Молдо Кылыч «Канаттуулар», «Чүй баяны» (2 саат), К.Акиев «Баскан жол», «Карагул ботом» (2 саат), А.Үсөнбаев «Аккан суу», «Эл достугу», «Комуз» (2 саат);

Жалпысы 7 эл акындарынын 27 чыгармасы 27 саат менен сунушталган.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуу программаларынын бардык варианттарында эң көп чыгармалары сунуш кылынган акындардын тартиби мындайча: Т.Сатылганов, Б.Алыкулов, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Жеңижок, К.Акиев, Нурмолдо, Асан Кайгы, Кет Бука, Калыгул Бай уулу, Молдо Нияз, Ы.Шайбеков, А.Үсөнбаев, О.Бөлөбалаев, Солтобай, Арстанбек, Балыкооз (Бекмурат Кумар уулу).

Ошондой эле эл акындарынын чыгармаларынын ичинен эң көп сунуш кылынган тематикалар:

Санат-насыят, терме, үлгү ырлары

Философиялык ырлар

Тарыхый инсандар тууралуу чыгармалар

Жомоктор

Пейзаждык темадагы ырлар

Тамсил ырлары ж.б.

А.Муратов түзгөн программага мурда аты аталбай жана чыгармалары мектеп программаларына кирбей жүргөн акындар да киргизилген (Нурмолдо, Кет Бука, Солтобай, Арстанбек, Балыкооз).

2000-жылдан бери мектептер колдонуп келген 5-класстын окуулугунда [132, 3-б.] түзүүчүлөр баш сөзүндө адабиятты окутуунун эки баскычын белгилейт:

1-баскыч – 5-8-класстарда «адабияттык окуу», б.а. айрым көркөм тексттерди талдоо, анализдөө, окуп-үйрөнүү;

2-баскыч – 9-11-класстарда кыргыз адабиятынын өнүгүш тарыхына негизделген тарыхый-хронологиялык принциптеги системалык курс.

Бул окуу китебинде «Акындар поэзиясынын» деген атайын бөлүм киргизилип, анда Т.Сатылгановдун «Турумтай менен торгой», Тоголок Молдонун «Эшек менен булбул», «Абышка-кемпирдин көмөчү» деген эки чыгармасы, 6-класстар үчүн окуу китебинде өзүнчө чоң бөлүм киргизилип, төмөнкүдөй чыгармалар сунуш кылынат:

Т.Сатылганов «Балалык»

Т.Сатылганов «Жетимдер жөнүндө»

Б.Алыкулов «Жакшы кыз»

Б.Алыкулов «Өзү каар, сөзү заар кыз»

Б.Алыкулов «Болор жигит»

Б.Алыкулов «Болбос жигит»

Адабият теориясынан: Акындар поэзиясы жөнүндө түшүнүк

Жеңижок «Айтамын санат тобуна»

Молдо Кылыч «Буудайык»

Адабият теориясынан: Жазгыч акындар жана жазма адабият жөнүндө [133, 50-87-бб.].

Көрүнүп тургандай 6-класстын материалдары жалаң санат-насыят жана философиялык-дидактикалык поэзия болуп, окуучулардын кабыл алуусуна оор болуп калган.

А.Муратовдун программаларында жана окуулуктарында Асан Кайгынын, Нурмолдонун, Балыкооздун, Солтобайдын чыгармаларын киргизилип, бир чети эл акындарынын тарыхый чегин кеңейтип, санын көбөйтсө, экинчиден, алардын ырларынын тематикасын арттырган жана элдик салттар, этномаданий чыгармалар кеңири сунушталган.

5-6-класстар үчүн А.Мусаев менен Т.Үсөналиев жазган окуу китептеринин эл акындар бөлүмдөрүндө кандай оң жактар жана мүчүлүштүктөр бар?

Биз муну ар кандай сурамжылоо жана окуучулар, мугалимдер менен аңгемелешүү аркылуу аныктадык.

– Китептерде сөздүктөр бир кыйла жакшы берилген, алар тексттин арасында да, тексттен соң да, китептин эң аягында да сунуш кылынат. Мисалы, 5-класста Т.Сатылгановдун «Турумтай менен торгой» деген ырынын тексттинде мындай сөздөрдүн сөздүгү кездешет:

«безбелдек – стрепет

Бетегенин түбүнө безбелдек уя салбасын.

кашкалдак – лысуха

Карагандын түбүнө кашкалдак уя салбасын.

турумтайга жалынып – умолая дербника

Байкуш Торгой Турумтайга жалынып жатат» [133, 34-б.].

– Орус тилинде котормосу бар чыгармаларга басым жасалып, салыштыруу принциптерин көп карманат, албетте

мунун оң жагы да бар, ошол эле кезде орусча котормосу менен кыргызча оригиналын дайым эле салыштырып отуруу натыйжа бере бербейт, бул жерде негизгиси кыргыз тилиндеги текст болгондуктан ошол менен чектелсе болот эле деген ойдобуз.

– Бул авторлор орус тилине таянып кыргыз тилин үйрөтүүгө көп басым жасашып, мугалимдин сабагын орус жана кыргыз тили сабактарына айлантип, кош тилдүү окутуу кылып жиберүүгө шарт даярдап берет.

– Окуу китептеринде чыгарма, автор тууралуу маалыматтар сунушталат, бул бир жагы жакшы болгону менен кээ бир учурларда өтө эле көп маалыматтар айтылып окуучуларды экинчи даражадагы нерселер менен алагды кылат.

– Адабий-теориялык материалдар көркөм тексттер менен бирдикте сунуш этилет.

– Китептер окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүлүүчү кыргыз тили предмети менен бир кыйла терең байланыштырылат.

– Китептерде айрым учурда өтө эле примитивдүү суроолор арбын.

Мисалы, «Эшек менен булбул» тамсили окулуп бүткөндөн кийин мындайча суроолор коюлат:

1. Булбулду кимдер сынашты? Ким калыс болду?
2. Булбул эмнелер жөнүндө сайрады? Санап айтып бергиле?
3. Журт булбулдун сайраганын кандай баалады?
4. Эшек кандай баалады?
5. Эл эмне үчүн эшекке нааразы болду жана аны кууду? ж.б.

Жогорудагы китептерде орун алган мындай примитивдүү суроолор окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрмөк түгүл, кайра алардын ар тараптуу билим алышынан, этномаданий ой жүгүртүүлөрүнөн алаксытат.

Канткен менен бул эки китеп орус тилдүү окуучуларга кыргыз адабиятын үйрөтүүнүн алгачкы карлыгачтары катары бааланууга тийиш.

Ал эми А.Муратов эл акындарынын чыгармаларын окуу китептеринде кандай жайгаштыргандыгын 9-класстагы Т.Сатылгановдун «Жаштарга» деген чыгармасында сунуштоосу аркылуу карап көрөлү [129, 48-б.].

1. Акын тууралуу өтө кыска маалымат сунуш этилет: Токтогул Сатылганов (1864-1933) комуз менен төгүп ырдаган акын болгон. Ал Кетмен-Төбө өрөөнүндө туулуп, жаш чагынан элдин муң-зарын айтып чыккан. 1898-жылы Анжиан көтөрүлүшүнө катышуу үчүн элди үгүттөп, ошол айыбы менен Сибирге сүргүн кылынат. Ал жактан келген соң акындардын көбүнүн башын бириктирип устат болуп, ырчылардын чоң тобун тарбиялайт.

Токтогул комуз күүлөрүн да чыгарган. Анын аты менен улуттук филармония, Кетмен-Төбөдөгү бир район, китепканалар, мектептер аталат.

Акындын чыгармачылыгында санат-насыят ырлары басымдуулук кылат. Биз төмөндө ошондой ырларынан окуйбуз.

2. Чыгарманын текстти төмөнкүдөй берилет:

Жагалданып байге алса,	Өзүңө керек болбосо,
Күлүк ат көркү жарышта.	Бирөөнүн жолун торгобо.
Жакшы болсоң азамат,	Баркың кетип карганда,
Болбос ишке тырчыгып,	Шүмшүк болуп калбагын.
Жаман сөзгө барышпа.	Көрүнгөнгө карыз болуп,
Андан көрө жадырап,	Сөз ээрчитпе артындан.
Жакшы сөз менен арышта.	Ачылып топко ырдабай,
Жакшы кийсең, жаш балдар,	Адашып жүргөн калкымдан
	ж.б.

Көйрөңдөнүп элирбе.

Жаш кезиңден кызмат кыл,

Баркыңды билген элиңе.

3. Андан соң «Энчилүү аттар» деген бөлүм берилип, анда бул маалыматтар келтирилет:

Кетмен-Төбө – тоолуу аймактагы өрөөн, азыр Жалал-Абад облусундагы Токтогул районунун жери, Талас, Суусамыр, Аксы, Жумгал аймактарына жакын болгондуктан, акындар

ушул жерде көп чогулган. Азыр да өнөрпоздордун көбү ушул чөлкөмдөн чыгат.

Анжиан көтөрүлүшү – 1898-жылы Анжианда падышалык Орусиянын колониялык саясатына каршы башында Мадали эшен, Чыйбыл болуш сыяктуулар турган элдик боштондук кыймылы.

Сибирь – жер аты.

4. Китепте тексттен соң сөздүк берилет, анда тексттер кара тамга менен терилген сөздөрдү мугалимдин, сөздүктөрдүн жардамы менен окуучулар маанилерин табуусу керек. Мисалы, алар, жогорудагы чыгармадан кийин берилген бул сөздөр:

Жагалдануу; байге; жарыш; азамат; болбос ишке тырчыгуу; арышта; көйрөңдөнүп элирбе; баркынды билген; торгобо; басыгы болот жоргодо; пайгамбар; апырылтып; шүмшүк; ачылып топко ырдабай.

5. Бул синоним сөздөрдү билүү керек

төгүп (ырдоо) – кошуп (ырдоо);

жагалданып – жасакерленип, көркөмдөнүп;

жарыш – мелдеш;

азамат – мыкты, эр жигит;

арыш – кадам;

көйрөңдөнүү – сыланкороздонуу;

элирүү – оолугуу;

кыл – эт (кызмат);

барк – баа, нарк, кадыр;

торгобо – тоспо, торобо;

апырылтуу – сапырылтуу;

калп – жалган;

калпычы – жалганчы;

6. Бул антоним сөздөрдү билүү:

устат – шакирт

басымдуу – аз

күлүк – чобур, тарпан

жадыроо – сумсаюу

бет келүү – качуу (душмандан)

жаштык – карылык; улуу – кичүү

7. Бул омонимдерди билүү

сүр – 1. кургатылган (сүрсүтүлгөн) эт

2. бир нерсени ары кыймылдатуу

3. жоону сүрүү

күү – 1. музыкадагы, анын ичинде комуздагы күү

2. дасторконду күү (күбүү) деген мааниде

калп – 1. кыш (кирпич), коргошун ж.б. нерселерди куя турган атайын жасалган маанисиндеги

2. жалган, алдоо маанисинде (ложь)

адаш – 1. жаңылуу, туура эмес деген мааниде

2. ысымы окшош адамдар бири-бирин адаш дешет.

8. Бул макал-ылакаптарды өздөштүрүү тапшырмасы.

– Жаштык бар жерде, жалын бар;

– Жаш бутактын ийилгени – сынганы, жаш жигиттин уялганы – өлгөнү;

– Жашка – кызмат, карыга – урмат;

– Жашыңда денең чың болсо, карыганда тың болорсуң;

– Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү;

– Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка;

– Жаш күчү менен, кары кеңеши менен.

9. Бул жаңылмачтарды айтуу, жаттоо жумуштары

Тулпарын темингенде Телибайдын тебетейи тегеренип

Тегеренген Телибайдын тебетейи тебеленип

Тебеленген Телибайдын тебетейи тоголонуп

Телибайдын тулпарынын туягында калды конуп

Кийик жеген – кийикот

Кийикот сиңген – кийик эт

Кийик этти кийик эт кылган – кийикот

Бедедеги бөдөнө

Беленденди жөнөөгө

Беленденген бедедеги бөдөнө

Башын байлап бербесе экен бирөөгө

10. Бул элдик ишенимдерди билүү

– Жалаң кыз төрөлө берген үй-бүлөдө эми эркек келсин деп Жаңыл, Бурулсун, Уулкелсин, Уулкыз, Кайрылсын деген сыяктуу аттар коюлган;

– Жалгыз даракты мазар дешет;

– Жалгыз даракты кыйышпайт;

– Дасторконго коюлган сары майдан сөзсүз ооз тийүү керек. Сары майдан ооз тийбесең сары май мендей болуп саргарып кал деп каргайт экен;

– Бышкан тамакты эң биринчи үй ээсине ооз тийгизет;

– Тамакты нообатташып (кезектешип) ичкенде экиден ууртап, өнөгүнө узатат;

– Кайчыны кайчылаштырылган бойдон ачык койбойт.

Бириктирбей койсо жамандык келет - үйдөн уруш чыгат.

11. Анан класста талкуулоо үчүн мындай суроолор жана тапшырмалар берелет:

1. Санат-насыят ырлары деп кандай чыгармаларды айтабыз?

2. Кыргыз эл акындары эмне үчүн санат-насыят ырларын чыгарган?

3. Токтогул Сатылганов тууралуу эмнелерди билесиңер?

4. Токтогулдун түшүнүгүндө жаштар кандай болушу керек?

5. Азыркы жаштар жана Токтогул Сатылгановдун насааттары.

6. Ырдагы жаштык жана карылык түшүнүктөрү, экөөнүн байланышы.

7. Ырдагы жаңы сөздөр.

8. Ырда уйкаштык түзгөн сөздөр жана сөз айкаштары.

9. Чыгарманы көрктүү окуу.

12. Үйгө тапшырма мындай болот:

1. «Токтогул», «Алымкан» деген фильмдерди көрүү.

2. Токтогулдун өмүр баяны тууралуу маалыматтарды, сүрөттөрдү жыйноо.

3. Дилбаян жазуу. Темасы: «Токтогул Сатылганов жаштарга кандай насаат айтты?».

4. Ырдан үзүндүлөрдү жаттоо.

13. Андан соң кошумча окуу үчүн Т.Сатылгановдун «Насыят» деген ыры мындай тексти менен сунуш этилет:

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл
«Эринчээк, жалкоо» дедирбей
Эрдин күчү – сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси –
Эпчил болот термелеп,
Өз колуңда болбосо,
«Өлдүм» десен, ким берет?
Күчүң барда иштеп көн,
Күлүп жайнап эр жигит
Күнүмдүктү ойлобой
Кулак байлап жер жибит.

Ошентип А.Муратовдун китептериндеги өзгөчөлүк:

1. Окуучуларды көп иштетип, ар түрдүү тапшырмаларды арбын сунуш кылгандыгында.

2. Кыргыз тилинде сабак өткөрүүгө басым жасагандыгында.

3. Этнопедагогикалык, этномаданий тапшырмаларды, материалдарды көбүрөөк берип, кыргыздардын салт-санаасы, жалпы турмушу менен кененирээк тааныштырууга басым койгондугунда.

Жогоруда сөз кылган 5-6-класстар үчүн А.Мусаев менен Т.Үсөналиевдин жана кыргыз-түрк лицейлери үчүн сунуш кылган А.Муратовдун окуу китептери окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуу-методикалык комплексин

толук алмаштыра албайт. Ошон үчүн айрым мектептер (Бишкек шаарындагы №12, 28, 29 мектептер) жана мугалимдер өз класстары үчүн китептерди даярдап чыгарып алышкан. Мисалы, Бишкек шаарындагы №12 гимназия-мектебинин мугалими Бактыгүл Султанбек кызынын 7-класстар үчүн [113, 59-б.], № 28 мектеп-лицейинин кыргыз тили жана адабияты мугалими А.А.Оморованын 7-класстар үчүн [143, 59-б.] жана Д.Д.Искакованын 8-класстар үчүн [82, 59-б.] түзгөн китептери. Бактыгүл Султанбек кызы түзгөн китепте эл акындарынан Т.Сатылгановдун «Санат-насыят», «Үлгү ырлары», К. Акиевдин «Жокчулук», «Тянь-Шань көрүнүшү», Т. Молдонун «Кемчонтой» деген чыгармалары сунуш кылынат. Токтогулдун чыгармачылыгына улай адабият теориясынан үлгү ырлары жана санат-насыят ырлары тууралуу түшүнүктөр берилет, төмөнкүдөй сөздүк сунуш этилет:

коркок – трус;
аргымак – породистая лошадь;
чоркок – неловкий, недотёпа;
көйрөң – хвостун;
буудан – скакун, не испытывающий усталости;
картаң – пожилой.

Ошондой эле окуу китебинде ырларды салыштырып, Венндин диаграммасын түзүү тапшырмасы берилет.

А.А.Оморова түзгөн китепте К.Акиевдин «Жер кепеде өткөн күн», О.Бөлөбалаевдин «Ашымкан», А. Үсөнбаевдин «Алымкул менен Осмонкулдун айтышы» деген чыгармалары сунушталган.

Д.Д.Искакованын түзгөн китебинде Т.Сатылгановдун «Замана», «Жаштарга», Т.Молдонун «Чалга берген кыздын арманы», «Иттин доолдай тиктирем дегени», Б.Алыкуловдун «Мөлмөлүм», «Күн», «Бурак жан», К.Акиевдин «Жокчулук», О.Бөлөбалаевдин «Нускалуу ырлар», А.Үсөнбаевдин «Кыргыз элим» чыгармалары берилген.

А.А.Оморова жана Д.Д.Искакованын китептеринде Т.Сатылгановдун «Замана», «Жаштарга», Т.Молдонун, «Иттин доолдай тиктирем дегени», Б.Алыкуловдун «Күн», «Бурак жан» чыгармаларына карата суроо-тапшырмалар жана адабият теориясынан маалымат берилген эмес.

Бирок, бул китептер көлөмүнүн кыскалыгы жана майда шрифтер менен басылып, техникалык жагы талапка жооп бербегендиги менен жалпы мектептерде колдонууга жараксыз деп эсептейбиз.

Жалпысынан, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн окуу программалары жана окуу китептери тууралуу мындай жыйынтыктарды айтмакчыбыз:

- алар али бекем илимий жана методологиялык негизге ээ боло эле;

- алардын практикалык апробациядан өткөрүү мөөнөтү да аз эле убакыт болгондуктан, али толук пикир айтуу жагы да аныктала элек;

- айрым мектептер окуу китептерисиз кыргыз адабиятын үйрөнүп келишти;

- кыргыз адабиятын орус класстарында жана мектептеринде окутуунун методикасы али илим катары калыптана электиги да окуу программаларынын жана окуу китептеринин ойдогудай болушуна тоскоолдук кылууда.

Мугалимдердин Август кеңешмелерине карата сунуштарда мындай деп айтылат: «Кыргызстан эгемендүү мамлекет катары таанылгандан кийин бул мамлекеттин түпкү элинин адабиятын окуу – өлкөдө жашаган, иштеген ар бир жарандын милдети экендигин түшүнүүбүз керек. Чынында окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептер үчүн кыргыз адабияты предметинин чоң проблемалары бар экендиги коомчулукка белгилүү жана муну биз да жакшы билебиз. Бул багытта мугалимдердин атайын жыйындарда

пикирлешүүлөрү да жандуу жана пайдалуу болот деп эсептейбиз.

Кыргыз адабиятты окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде негизинен жергиликтүү элдин салтын, маданиятын, тарыхый басып өткөн жолун, элдик ишенимдерин үйрөтүү менен эң башкысы мамлекеттик тилди практика жүзүндө колдонууга түрткү берет. Кыргыз адабияты предмети – кыргыз тилин колдонууга, жазуу жана оозеки кеп маданиятын өстүрүүгө жардам берүүнүн башкы сыноо аянтчасы, көнүшүү тилкеси, тилдик билимин реализациялоонун жакшы мүмкүнчүлүгү.

Айта кете турган жагдай – өзбек, тажик, орус тилинде окутулуучу мектептердин кыргыз адабияты мугалимдери үчүн оор проблема – окуу китептеринин жоктугу. Андыктан бул абалдан чыгуунун жолдорун табуу, тексттер менен окуу процессин камсыздоо маселелерин чечүү да мугалимдердин бирдиктүү аракетин талап кылат. «Себат» кыргыз-түрк лицейлеринин окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн класстары үчүн 7-8-9-10-класстарынын 2006-2010-жылдарда чыккан окуу китептерин, видеофильмдерин, компакт-дисктерин пайдалануу да сабагыңыздарды үзүрлүү кылууга жардам берер эле деп ойлобуз.

Ал эми окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн жаңы чыккан программа (түзүүчү топтун жетекчиси А.Муратов) колдонулат, мурдагы программа (түзүүчүлөр А.Мусаев, Т.Үсөналиев) альтернативдүү программа катары пайдаланыла берет.

Өлкөнүн ар кайсыл аймагындагы окуучуларыбыздын кыргыз тилин билүү деңгээли да түрдүүчө, бул дагы ар бир айыл, шаарча, шаар, мектеп бул предметке жекече мамиле кылууну талап кыларын түшүнүүбүз керек.

Август кеңешмелеринде окутуу мамлекеттик эмес тилде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты мугалимдеринин секциялары төмөнкүдөй маселелерди талкуулашса:

мамлекеттик эмес тилде окутуу жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун жалпы жана жеке өзгөчөлүктөрү; кыргыз адабиятын орус (өзбек, тажик) адабияты менен интеграциялап окутуунун ыкмалары; кыргыз адабиятын окутуу аркылуу этнолингвистикалык, этномаданий билим берүүнүн жолдору; тил аркылуу дил таанытуу проблемалары; кыргыз адабияты сабагындагы сөздүк жумуштары, окуучулардын кеп маданиятын көтөрүү көйгөйлөрү; окутуу кыргыз эмес тилдерде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты мугалимдеринин иш тажрыйбалары, жаңычыл мугалимдердин изденүүлөрүнүн багыты; кыргыз адабиятынын материалдары аркылуу достукка, ынтымакка, улуттук биримдикке, Ата журтту сүйүүгө тарбиялоонун, «Кыргызстан – менин мекеним» деген идеяны сиңдирүүнүн жолдорун биргелешеп издөө ж.б.» [112, 5-6-бб].

I глава боюнча корутунду

«Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн жалпы теориядагы жана практикадагы абалы» деп аталган главада негизинен төмөнкүдөй проблемаларды аныктоо милдетин ишке ашырдык.

1. Кыргыз адабияты менен орус тилдүү калктын тааныша башташынын тарыхы каралып чыгып, ал процесс эң алгач орус жана европалык окумуштуулардын, саякатчылардын, жер ээлеринин келе башташы жана алардын кыргыз жеринин географиясы, климаты, элдин чарбачылык жана турмуштук уклады, салт-санаасы, маданияты, тарыхы, тили кызыктыра баштагандан улам келип чыккандыгына токтолдук (П.П.Семёнов-Тян-Шанский, Н.А.Северцев, И.В.Мушкетов, А.П.Федченко, Н.М.Пржевальский, В.В.Бартольд, В.В.Радлов ж.б.). Ушул эле жагдайда Н.А.Кошаров, В.В.Верещагин, Б.В.Смирнов сыяктуу сүрөтчүлөр, аскер адамдары, көпөстөр келип, алар үчүн тилдик муктаждык сезилгендиктен тил үйрөнүүгө кызыгуу пайда болгондугун көрсөттүк. Бул кезде

казак, ногой, татар, азарбейжан сыяктуу түрк тилдүү элдин орусча билген жаштары котормочулук милдет аткарган жана алар европалыктардын кыргыз жерине келген алгачкы муундарына биздин тилди үйрөтүүдө эбегейсиз роль ойногон. Ошол эле кезде алардын айрымдары (Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Г.Алмашин) элдик оозеки адабиятты жыйноо жана жарыялоо менен кыргыз сөзү менен славян улутундагыларды алгачкы жолу тааныштырып, айрымдарынын кызыгуусун жараткан. Кийинчерээк мындай которуу жана тексттерди жарыялоо жумуштарын Оренбург, Казань, Уфа шаарларынын билим алып келген өз улутташтарыбыз аркалап калган.

2. Кыргыз тилин үйрөнүүнүн бир кыйла ар тараптуу этабы орус-тузем мектептеринин ачылышы менен байланышат. Андай мектептерде орус балдары менен кыргыз балдары чогуу билим жана тарбия алуу менен Европа тараптан келген славян улутундагы балдар мектептерде чогуу окуган досторунун жардамы жана жалпы чөйрөдөн улам жергиликтүү элдин тилине, маданиятына кызыккандары кыргыз тилин үйрөнүп чыгышат, тил менен кошо албетте, кыргыз оозеки адабияты да үйрөтүлгөндүгүн айта кетүүгө тийишпиз.

3. Кыргыз тилин үйрөтүүгө кеңири жол ачкан Кыргызстан Коммунисттик партиясынын жетекчиси Исхак Раззаковдун дал ушул багыттагы ишмердүүлүгү да себеп болуп, кызматтан алынышы өткөн кылымдын тоталитардык деп аталган доорунда, б.а., 20-кылымдын 70-80-жылдарында бул маселени көтөрүп чыгууга мүмкүнчүлүк жаратып берген жок жана кыргыз тилин, адабиятын башка улуттарга окутуу иши жолго коюлбаган.

4. Кыргыз адабиятын окутуу орус тилинде жүргүзүлүүчү мектептерде атайын предмет катары үйрөтүү иши Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин гана башталды. Биринчи окуу программасы 1993-жылы А.Мусаев жана М.А.Рудов тарабынан түзүлүп, анчалык көп колдонулган эмес, окуу китептери да чыккан жок. Андан кийинки программа А.Мусаев жана

Т.Үсөналиев тарабынан 90-жылдардын аягында түзүлүп, 2001-жылы өркүндөтүлүп басылып чыкты. 2001-2003-жылдары 5-класс жана 6-класстардын окуу китептери А.Мусаев жана Т.Үсөналиевдин түзүүсүндө мектеп практикасына сунушталды. Дагы бир окуу программасы А.Муратов тарабынан 2008-жылы түзүлдү, бирок али ал программа боюнча окуу китептери чыгарылбады. Жогорудагы главада мына ошол окуу программалары жана окуу китептери талдоого алынып, алардын ийгилик-кемчиликтери көрсөтүлдү. Ошол эле кезде жогорку класстардын бул предметти окуу китептерсиз үйрөнүп жаткандыгы – азыркы кыргыз билим берүүсүнүн өкүнүчтүү көрүнүшү экендиги белгиленди.

5. Биз сөз кылып жаткан предмет боюнча окутуунун методикалык өзгөчөлүктөрү жана педагогикалык шарттары да ушул главада ачылып берилди.

II ГЛАВА. Эл акындарынын чыгармаларын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн методикалык системасы

2.1. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн адабият таануу жана методикалык негиздери

Кыргыз адабияты сабагы өлкөбүздүн орус, өзбек, тажик тилдеринде окутуу жүргүзүлгөн мектептерине киргизилгендигине анчалык көп болгон жок. Бул багытта азырынча алдыңкы тажрыйбалар да жыйынтыктала элек, методикалык куралдары да иштелип чыга элек, окуу китептери да бир катар класстар үчүн азыркы күнгө чейин басылган жок. Андыктан бул же тигил чыгармаларды кандайча окутуу керектиги тууралуу тажрыйба алмашуу бүгүнкү учурда практика үчүн өтө керектүү болуп саналат.

«Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандартында» [139, 213-220-бб.] **кыргыз адабияты предмети боюнча базалык билим берүүнүн мазмуну төмөнкүдөй аныкталат:** «Бөтөн тилдүү мектептерде кыргыз адабиятынан билим берүүнүн максаты – кыргыз тилин жатык билүү, кыргызча сүйлөө, жазуу речин калыптандыруу менен бирге кыргыз адабияты боюнча ырааттуу түшүнүккө ээ болуу, жергиликтүү улуттун этномаданий мурастары менен ар тараптуу таанышуу.

Окуучулардын курак өзгөчөлүктөрү, психология, педагогика жана мектеп практикасы тарабынан бөтөн тилдүү мектептерде кыргыз адабиятынан билим берүүнүн төмөнкү багыттары (этаптары, концентрлери) аныкталган:

Башталгыч класстар (I-IV класстар). Башталгыч класстарда өзүнчө предмет катары кыргыз адабияты окутулбаганы менен кыргыз тили предметинин курамында мамлекеттик тилде окуу маданияты калыптандырылат, адабий тексттер менен тааныштырылат, булар кыргыз сөзүнүн «даамын татууга», айрым бир түшүнүктөргө ээ болууга үйрөтүп, окуучулардын эмоционалдык кабыл алуусун өнүктүрөт жана болочокто адабий чыгармалардын тексттери менен таанышуу үчүн лексикалык сөз байлыктары топтолуп жаткан болот.

V-XI класстар. Адабият бул класстарда өз алдынча предмет катары окутулат. Ал үчүн адабияттык окуу формасы тандалып алынат. Чыгармалар алардын авторлоруна карата тарыхый-хронологиялык тартипте жайгаштырылат, байыркы оозеки адабияттан бүгүнкү күндүн адабиятына чейин ырааттуу берилет. Жанрдык, тектик, түрлүк, тематикалык ар түрдүүлүк эске алынат. Мында чыгармалар тил аркылуу улуттук рухту, этномаданий мурастарды синдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат. Чыгармалардын тандалуусунда көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрү, этнопедагогикалык баалуулугу болгондору, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандары иргелип алынат. Айрым чоң чыгармалардан (эпос, поэма, роман, повесть, көлөмдүү аңгеме) үзүндү тандап алынса, майда аңгемелер жана ырлар толук түрдө берилет. Ар бир текст окуу китептеринин авторлору тарабынан адаптацияланат, методикалык аппарат менен камсыз болот. Бул концентрде кыргыз фольклорунун ырым-жырым, дарым, бата, каргыш, оюн ырлары, салт-санаа, үрп-адатка байлынышкан чыгармалар, санат-насыят, терме, үлгү ырлары, макал-ылакаптар, табышмактар, жаңылмачтар сыяктуу этнодидактикалык адабият кеңири сунуш этилет. Ар бир класста чыгармаларды үйрөнүүдөн тышкары сөз өстүрүү, жазуу жумуштары жана кайталоолор үчүн атайын сааттар бөлүнүп, ошол эле сааттар

класстан тышкаркы окуулар үчүн да пайдаланылат. Окуу китептери хрестоматия-окуу китеби тибинде түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык, кыскалары толук, көлөмдүүлөрү үзүндү түрүндө окуулуктарга киргизилет.

Мына ушул аспектиден Тоголок Молдонун «Эшек менен Булбул» деген чыгармасын окутуу учурунан адабият таануу жана педагогикалык, методикалык, социалдык-турмуштук маселелерине көңүл бурулду. Бул тамсилди адабиятчылар И.А.Крыловдун чыгармасынын негизинде жазылган дешет. Ырас, орус класстарындагы окуучулар бул тамсилди, деги эле И.А.Крыловдун чыгармачылыгын жакшы билишет. Андай болсо орус адабиятындагы ушуга окшош тамсил менен бул тамсилди бир эле окуучуларга окутуудагы максат эмне?

Биринчиси, окуучулардын салыштыруу, типологиялык байланыш түзө билүү компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу.

Экинчиси, бул же тигил кыргыз сөздөрү орус сөздөрү менен кандайча байланышын андап көрүү.

Үчүнчүсү, орус адабиятынын кыргыз жазма адабиятынын пайда болушундагы ролун түшүндүрүү;

Төртүнчүсү, окуучуларды котормочулук өнөрүнө кызыктыруу ж.б.

Сабакты биз сунуш кылган ыкма боюнча мугалим окуучуларга И.А.Крыловдун тамсилин тааныштыруу менен баштайт. Анын текстти көркөм окулат:

Осел увидел Соловья
И говорит ему: «Послушай-ка, дружище!
Ты, сказывают, петь великий мастерище.
Хотел бы очень я
Сам посудить, твое услышав пенье,
Велико ль подлинно твое уменье?»
Тут Соловей являть свое, искусство стал:

Защелкал, засвистал
На тысячу ладов, тянул, переливался;
То нежно он ослабевал
И томной вдалеке свирелью отдавался,
То мелкой дробью вдруг по роще рассыпался.
Внимало все тогда
Любимцу и певцу Авроры:
Затихли ветерки, замолкли птичек хоры,
И прилегли стада.
Чуть-чуть дыша, пастух им любовался
И только иногда,
Внимая Соловью, пастушке улыбался.
Скончал певец. Осел, уставясь в землю лбом:
«Изрядно, - говорит», - сказать несложно,
Тебя без скуки слушать можно;
А жаль, что незнаком
Ты с нашим петухом;
Еще б ты боле наострился,
Когда бы у него немножко поучился».
Услыша суд такой, мой бедный Соловей
Вспорхнул и - полетел за тридевять полей.

Избави, бог, и нас от таких судей [93, 50-б.].

И.А.Крыловдун тамсили 1811-жылдары жазылган. Анын «Ийнелик менен Кумурска», «Пил менен Кандек», «Карга менен Түлкү», «Эшек менен Булбул» деген сыяктуу айрым тамсилдерин 1898-жылы Абай Кунанбаев казак тилине которгон. А.Кунанбаев (1845-1904) Семипалатинскде адегенде Ахмет-Ризы молдонун медресесинде окуп, андан кийин орус мектебине барган, ал жерде мыкты мугалимдерге туш келген сыягы, айтор, орус классикасын, А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин» баш болгон бир топ ыр-поэмаларын, М.Ю.Лермонтовдун, орус адабияты аркылуу Гётенин,

Байрондун, Шиллердин, Мицкевичтин ж.б. чыгармаларын казакчага которгон. Мугалим ушундай фактынын – «Эшек менен Булбулдун» Тоголок Молдого келгенге чейинки тагдыр-таржымалын билүүгө милдеткер.

Мугалим андан ары Тоголок Молдонун чыгармасынын 1-бөлүгүн окуйт:

Канаттуу куштар,	Тоют кылган аккууну,
Төрт аяктуу жаныбарлар	Танардан козгоп сайрады.
Бир күнү мажилис курду,	Жер жайнаган төрт түлүк,
Булбулдун сайраганын	Малдан козгоп сайрады.
сынап,	
Эшек калыс болуп карап	Карагай, кайың, байтерек,
турду.	
Күүгүм кирип, күн баткан,	Талдан козгоп сайрады.
Түндөн баштап сайрады.	Жер жүзүндө ар түрдүү,
Так он эки санагы,	Жандан козгоп сайрады.
Айдан баштап сайрады.	Кызыл, жашыл гүл ачкан,
Саратан салкын шамалдуу,	Чөптөн козгоп сайрады.
Жайдан баштап сайрады.	Көңкү тамам жыйылган,
Асман ачык күн булут,	Көптөн козгоп сайрады.
Тумандан козгоп сайрады.	Келишимдүү ар түрдүү,
Кепил болуп теминген,	Кептен козгоп сайрады ж.б.
Улардан козгоп сайрады.	
Чалкыган көлдөн жай алган,	
Куулардан козгоп сайрады.	

Андан ары булбул көктөн, амалдан (жаздан), шамалдан, жамандан, замандан, гүлдөн, тилден, пилден, куштан, туздан, кыздан, эшенден, чеченден, көсөмдөн, кеселден, булуттан, улуттан ж.б.д.у.с. нерселерден айтпаган сөзү калбады.

«Дал ушул Булбулдун сайраган чечендигин көрсөтүү үчүн Тоголок Молдо кыргыздын элдик философиясын,

этнопедагогикасын, этникалык менталитетин көрсөтүп, ошол сайрап жаткан булбулга кошулуп, ой жүгүртүүнүн тереңдигине, темасынын кенендигине жетишет. Булбул – кыргыздын элдик төкмөлөрүнүн типтүү образын берет. Мында крыловдук оригинал сакталбай, крыловдук булбул көрүнбөй, байымбеттик стиль, кыргыздык булбул менен кездешебиз. Дал ушул жерге чейин орустун классикалык тамсилчиси, В.Г.Белинский «честь, слава и гордость нашей литературы» деп баалаган «дедушка Крылов» менен кыргыз төкмөлүк өнөрүнүн жана манасчылыгынын бешигинде чоңоюп, эми жазуу маданиятын үйрөнүп жаткан Тоголок Молдо эки ажырым болуп келет, И.А.Крыловдо тамсилдик мазмун жана форма сакталса, сатиралык оттенктор берилсе, Тоголок Молдодо кыргыз фольклорунун мазмуну жана формасы колдонулат, сатира жана юмор дегендин учкуну да көрүнбөйт. Бирок муну менен чыгармада Булбулдун «он сегиз миң ааламды» кошуп ырдоосу текке кетти деп айтуу натуура, акын тексттин кийинки бөлүмүндөгү Эшекке контраст образ түзүү үчүн Булбулду ушинтип масштабдуу темада ырдатып жатат. Ушул нерсе Тоголок Молдонун жалпы чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш болуп, ал тексттин андан кийинки бөлүмүндө орус, казак адабиятынын, эң алды И.А.Крыловдун таасирин так көрсөтүп, тамсилдик стиль менен орус тамсилчисинин артынан түшүп, аны толук болбосо да кандайдыр бир даражада ээрчийт.

Булбулдун сайраганын,
Сайроодон талбаганын
Уккан мажилис:
Баракелде, Булбул!
Калың журттуу
Уйкусун ачып,
Кумарын жазып,
Сайрадың дешти:

Чынын айтсам бирок,
Үнү Короздукуна окшогон жок.
Менин тилимди алса,
Короздон өнөр үйрөнүү үчүн,
Короздон өнөр үйрөнүү үчүн,
Дагы бир жыл окууга барса,
Болор эле, - деди Эшек.
Анда көпчүлүк мындай дешет:

- Кана айтчы Эшек!	- Ээ, макоо, Булбул Эшек эмес,
Сага келди кезек –	Эшектей кесеп эмес,
Деп ага сөз беришти.	Сенин бул айтканың
-Ырас Булбул жакшы	Бизге эсеп эмес! –
сайрады?	
Айтпаганы калбады.	Эшекти айдап жолго салды [65, 133-135-66.].

Чыгарманын соңунда ушинтип тамсил жанрына жакындаганы менен, И.А.Крыловго окшошкону менен баары бир ага барган жок, Тоголок Молдо кыргызча ой жүгүртүү менен кетти, аягындагы моралы да крыловдукундай болбогон бойдон калды.

Т.Кожакеев Абайга чейинки казак акындарынын чыгармаларындагы сатира талданап келип Ыбрай Алтынсарин да И.А.Крыловдун «Пустынник и медведь» деген тамсилинин негизинде «Акмак дос» деген тамсил жазгандыгын, анын Крыловдун изи менен жазылган Ыбрайдын өз чыгармасы десе да боло тургандыгын белгилейт. [91, 90-91-б.] Ошол сыяктуу эле Тоголок Молдонун «Эшек жана Булбулу» да анын менчик чыгармасы деп айтууга татыктуу» [74, 113-115-66.].

Ошентип, бир жагынан Тоголок Молдо – Абай Кунанбаев – И.А.Крылов, экинчи жактан кыргыз – казак – орус адабияттары салыштырылып отурулат.

Негизги нерсе кайсыл автор, кайсыл улуттун өкүлү болбосун Эшекти – эшек, Булбулду – булбул катары берип аллегориялашы, алардын образдары аркылуу биздин турмушта жанаша жашап жүргөн адамдарды эле көрсөтүп бериши. «Тамсил (ар. – үлгү сөз, накыл) – сатиралык мүнөздөгү, көбүн эсе ыр түрүндө жазылган кыска баян. Тамсил байыркы Грецияда Эзоп аттуу тамсилчи тарабынан жазыла баштап, бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин ар кандай коомдук-саясый түзүлүштөргө ылайык жаңыртып келген жанр. Тамсилди жанр катары башкалардан айырмалап турган негизги белгилери: турмушту

аллегориялык түрдө чагылдыруу; аллегориялык кейипкерлердин туруктуулугу (Түлкү – митаам, Кой – жоош, Эшек – аңкоо, Карышкыр – күчтүү, талоончул, Коён – коркок ж.б.). Сүрөттөлгөн жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, буюмдардын каймана түрдө адамдарды билдириши, алардын өз маанилерине караганда адамдардын ролуна жакындыгы, эң негизгиси – адептүүлүккө баштоочу моралдын болушу» (Ж.Шериев, А.Муратов) [100, 92-б.]. Демек, жогорудагы тамсилдин талдоо учурунда анын жанрдык спецификасы сөзсүз эске алынышы керек.

Бул чыгарманы окутуу боюнча өз тажрыйбасынын биринчилерден болуп жазган Ж.Алгожоева мындай нерселерди белгилейт: «...орус тилдүү мектептерде окуучулар И.А.Крыловдун чыгармачылыгы менен башталгыч мектебинен эле тааныша башташат – 2-класста «Ийнелик менен Кумурска» аттуу тамсили окутулат. Андан кийин «19-кылымдын орус классикалык адабияты» деген бөлүмүндө улуу тамсилчинин чыгармаларын окутуу менен бирге адабият теориясынан: тамсил, аллегория, олицетворение, өтмө маани, тамсилдеги айбанаттардын туруктуу мүнөзү, б.а. тамсилдин жанрдык өзгөчөлүктөрүнө кеңири түшүнүк берилет. Ушул себептен, теманын адабий-теориялык терминдерин түшүндүрүүдө мугалим окуучулардын орус адабиятынан алган билимдерине таянууга толук мүмкүнчүлүктөр бар.

Адабият таануу терминдерин чечмелөө жана бекемдөөсү кыргыз адабияты сабагында предмет аралык байланыш методу аркылуу кайталоо элементтерин камтып мугалимге окуу процессинде ар дайым жетишпей калган сабактын убактысын үнөмдөөгө шарт түзөт» [11, 28-29-бб.].

Сабакта мугалим менен окуучунун биргелешкен чыгармачылыгы биздин методика боюнча төмөнкүдөй ыкмаларга жана жолдорго негизделет:

1. Тоголок Молдо бул тамсилин жазууда негизденген деп эсептелген И.А.Крыловдун тамсили менен салыштыруу: жакындыктарды жана алыстыктарды аныктоо.

2. Тоголок Молдонун тамсилинин жазылыш тарыхын билүү.

3. Текстти окуу, түшүнүү.

4. Текст боюнча түшүнүктөрүн айтып берүү.

5. Адабият теориясынан тамсил (басня), мыскыл (юмор), келеке-какшык (насмешка) деген түшүнүктөрдү аңдоо.

6. Чыгармадагы каармандардын иш-аракеттерин, кыймылынын динамикасын байкоо.

7. Образдарды талдоо.

8. Кейиптештирүүнүн маанисин, деңгээлин, кызматын түшүнүү.

9. Сөздүк жумуштарын жүргүзүү аркылуу жаңы лексикалык багажга ээ болуу.

Эл акындардын чыгармаларын үйрөтүүдө интеграцияланган сабактардын мааниси чоң. Бул багытта биз **Молдо Кылычтын «Зилзала» деген чыгармасын окутуу** боюнча методикалык системаны иштеп чыктык. Ар бир акынга өздөрү жашап жаткан замандагы болгон окуяларды дал өзүндөй ыр менен баяндоо, баа берүү, себеби тууралуу ой жүгүртүү мүнөздүү. М.Кылыч «Зилзала» чыгармасында жер титирөөнүн себебин чечмелөөгө аракет кылган.

Тема: М.Кылыч «Зилзала».

Максаты:

Билим берүүчүлүк

- акындын чыгармасындагы идеяны жеткирүү;
- Молдо Кылычтын «Зилзала» ырын башка чыгармалар жана акындын чыгармалары менен салыштырууну үйрөтүү;
- Акындын жеринде болуп өткөн табият кубулушун кандайча чагылдыргандыгы тууралуу билимге ээ болуу.

Өнүктүрүүчү:

– сабакта окуучулардын чыгармачылык жана индивидуалдык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү;

– илимий адабияттар менен иштөө ыкмаларын өнүктүрүү;

– тема боюнча материал тандоо компетенттүүлүгүн өстүрүү;

– окуучулардын социомаданий компетенттүүлүгүн калыптандырууга көмөктөшүү;

– коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү;

– текст менен иштөө ыкмаларын жогорулатуу.

Тарбиялоочу:

– окуучулардын эстетикалык табитин көтөрүү;

– жаштарды адептүү, кайрымдуу болууга үндөө;

– мекенчилдик сезимдерди жогорулатуу;

– экологиялык маданиятка көнүктүрүү;

Милдеттер (керектүүлүктөр):

– материалды кызыктуу, ырааттуу, маанилүү кылып жеткирүү;

– өнүктүрүп окутуунун мүмкүнчүлүктөрүн, интеграциянын ыкмаларын жана окуу процессин маалыматтоону көрсөтүү;

– сабаттуу, туура түшүнүү, түшүндүрүү, аң-сезимдүү окуу, берилүү менен иштөө.

Концепция: Орус класстарындагы кыргыз адабияты предмети окуучуну төмөнкүдөй багыттарда өнүктүрөт:

– *көк карашы багытында:* адабият сөз өнөрү, анын таасири күчтүү жана жогору болот, ал адамды ойлонууга, сезүүгө, кайгырууга, ыйлоого, күлүүгө ж.б. нерселерге мажбур кылып, көз карашын, ой жүгүртүүсүн калыптандырат;

– *жалпы маданий, руханий багытта:* окуучулардын чыгармалар менен таанышуусу алардын руханий дүйнөсүн байытып, жалпы маданий таанып билүүсүн көтөрөт;

– *тарбиялык багытта:* бул сабакта адабият чыгармачыл инсанды тарбиялап, балдардын айкөл сезимдерин, жакшы тилек-максаттарын жаратууга, адамзаттын тарыхый баалуулуктарын, ар бир элдин салт-санаасын сыйлоого үйрөтүүгө тийиш.

– *ишмердүүлүк багытта:*

– маданият тануу аспектисин тереңдетүү;

– улуттук материалдарды актуалдаштыруу;

– адабиятты окутууда тарыхый принцибин ишке ашыруу;

– окуучулардын ар кандай багыттарда өз алдынча жана изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн тереңдетүү;

– адабият тил жана искусство багыттарындагы предметтерди интеграциялоо.

Керектүү каражаттар, көрсөтмөлүүлүк: Молдо Кылычтын болжолдонуп тартылган портрети, Кемин жергесинин көрүнүштөрү боюнча пейзаждык сүрөттөр, мультимедия кабинети, слайддар, видеоматериалдар, проектор, китептер.

Сабактын тиби: стандартсыз.

Жанр: чыгармачылык илимий конференция.

Иштин формалары жана методдору: Текст менен иштөө, чакан топторго бөлүү, ырды көркөм окуу, географиялык, тектоникалык карта, билдирүү, таблицаларды сызуу, экологиялык темадагы аңгеме.

Методикалык принцип: изилдеп – табабыз, таанып билебиз.

Сабакка алдын ала берилген тапшырмалар:

1. Конференциянын чакырыктарын кооз жана бардык материалдарды камтып даярдоо.

2. Залдын жасалгасын ойлонуу жана эскизин чийүү.
3. Текстти жана чыгарма боюнча адабиятты терең окуп чыгуу.

4. Карта менен иштөө (адабиятчылар, край таануучулар, географтар, тарыхчылар тобу)

– Изилдөө картасы № 1 – Молдо Кылычтын туулган жери;

– Изилдөө картасы № 2 – зилзала болгон Кемин аймагы;

– Изилдөө картасы № 3 – зилзала болгон учурдагы Кыргызстандын учурдагы Кыргызстандын саясий, географиялык абалы;

– Крайтаануучулар. Биздин аймакта болгон зилзалалар, аларды билген адамдардан жыйналган материалдар.

Сабактын планы.

1. Уюштуруу учуру.

2. Төкмө акындын саламдашуусу.

3. Сабактын темасын, максатын жана милдеттерин белгилөө.

4. Мугалимдин кириш сөзү.

5. Изилдөө топторунун алдын ала берилген тапшырмалар боюнча айткан жооптору.

6. Сабак боюнча жыйынтыктоо сөзү.

Эпиграф: «Молдо Кылыч өз атым – болжолу жок санатым» (Молдо Кылыч).

Сабактын андан ары жүрүшү.

1. Молдо Кылычтын ролундагы окуучунун саламдашуусу:

Молдо Кылыч мен атым,

Болот калем дөөтүм.

Чала чыккан башынан,

Чаар китептен сабатым.

Жүрө-жүрө арбыган,

Казал жазган кагазым.

Калайыкка билинип,
Катка түшкөн адатым ж.б.

2. Мугалимдин кириш сөзү:

Молдо Кылыч ислам дининен сабаттуу инсан болгон, ошон үчүн да анын чыгармалары 20-кылымдын 50-жылдарынан 80-жылдарына чейин элге таратылган эмес. Анан калса ал эл башкаруучулардын тукумунан болгон.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу 1866-жылы Кочкор өрөөнүндө туулган. Алгач Жумгалда, андан кийин Чүйдө диний медреселерде билим алат. Анын китеби 1911-жылы Казань шаарынан «Кысса-и-зилзала» деген ат менен И.Арабаевдин баш сөзүнүн коштоосунда басылып чыгат.

3. Тилчи-окуучу:

Зилзала – жер силкинүү, жер титирөө. Көпчүлүк түрк тилдеринде азыр да ушул мааниде колдонулат. «Кысса-и-зилзала» деген «зилзала кыссасы», же «зилзала баяны» деп которулат. Молдо Кылыч тилинде диний жана жалпы түрктөргө мүнөздүү сөздөрдү колдонгон. Чынында «жер титирөө», «жер силкинүү» деген сөздөр орусча «землетресение» дегенден калькаланып алынган.

4. Географ-окуучу:

Зилзала, же жер титирөө – «жер кыртышынын айрым бөлүктөрүндө... бир нече секундага же ал тургай бир секундага жетпеген эле убакытта силкинүүлөрдүн натыйжасында жер кыртышынын бир жери көтөрүлсө, ал эми экинчи участоктору бир нече сантиметрге же бир нече метрге төмөн түшүп кетет. Жер титирөө жер астындагы дүңгүрөө менен коштолот» [50, 60-б].

5. Акын- окуучу:

Дин мусулман агайин,
Сактануучу кудайым.
Акыр заман белгиси,
Сизге баян кылайын.
Китептерде сөзү бар,

Ынанбасаң табайын.
Заман андай болмогу,
Жерге бузук толмогу.
Ар сонундан иш чыгар,
Мына ушул болжолу.
Шумдугунан бенденин,
Алалдыкка арзыбай.
Ырыскыга мал чачып,
Журтуна кылар кооганы.

6. Географ-окуучу:

«Тектер үзүлгөн жана жылышкан тереңдиктеги орунду жер титирөөнүн очогу деп аташат». «Очоктун дал үстүндө жайгашкан жердин бетин жер титирөөнүн эпицентри деп аташат». «Сейсмолог-окумуштуулар жер титирөөнүн күчүн ченөө үчүн 1ден 12ге чейин балл менен эсептөө шкаласын түзүшкөн. 1-2 баллдагы болор-болбос жер титирөөлөрдү адам сезбейт, аларды приборлор гана белгилейт. Алар Жер бетинде дайыма болуп турат. Жер титирөө 5-6 балл болгондо имараттар биз аз зыянга учурайт, жерде анча чоң эмес жаракалар пайда болот, үй эмеректери жылып кетет. Жер титирөө 9 балл болгондо имараттар кыйрайт, жерде жазылыгы бир нече ондогон сантиметр жаракалар, тоолордо жер көчкүлөр пайда болот. Эң катуу жер титирөө— 11-12 балл. Мындай учурларда жердин бетиндегилердин баары дээрлик кыйрайт. Мындай жер титирөөлөр сейрек болот, аларды кыйраткыч жер титирөө деп аташат» [50, 61-62-66.].

7. Тарыхчы-окуучу:

Кыргызстандын тарыхында эң чоң жер титирөө 1911-жылы катталган. Анын эпицентри Кемин району болгон.

8. Мугалим:

Дал мына ушул окуяны Молдо Кылыч өз көзү менен келип көрүп, ырга салган.

9. Акын окуучу:

Тоо бузулуп, таш кулап,
Жер жарылып, жар нурап,
Ит бүткөндүн баарысы
Улуп-уңшуп чуркурап.

Тамда жаткан адамдар,
Ала качып өз башын,
Капчыгайдан таш кулап,

.....
Ородогу эгинди
Жер жарылып житирди.
Капчыгайдан таш кулап,
Кара жолду бүтүрдү.

.....
Анык билген адамдар,
Айтып берди көргөнүн.
Үч ашык киши деп,
Жери нурап өлгөнүн ж.б.

10. Адабиятчы-окуучу:

«Молдо Кылыч каргашалуу бул окуяны Алла Тааланын каары, эл мүнөзүнүн бузулушунун тикеден тике натыйжасы катары баалаган, ушул мааниде өзүнүн акындык ой жыйынтыктарын чыгарган. Биз бул чыгармага баа берүүдө ошол мезгилдин тарыхый чындыгынан тайбашыбыз керек, б.а., бүгүнкү көз караштардын ар кандай элементтерин ал мезгилге алып барып таңуулабашыбыз керек. Кылыч өз мезгилинин уулу болгон, ошол өз мезгилинде өкүм сүргөн көз караштарды алып жүргөн» (С.Алахан) [10, 182-б., 352-б.].

Бул багытта филология илимдеринин доктору Кеңешбек Асаналиевдин жана геология-минералогия илимдеринин доктору Кубат Осмонбетовдун Молдо Кылычтын чыгармаларына гуманитардык багытта адабий жана табигый илимдердин мыйзамдарына таянып жазган изилдөөлөрүн колдонуу сабактын натыйжалуулугун арттырууга жардам берип жүргөндүгүн практикадан көп жолу байкадык.

Конференция сабак мына ушундай жол менен андан ары улантылат. Бул чыгарманы окутууда мугалим кыргыз мектептери үчүн А.Турдугулов иштеп чыккан методиканы пайдаланса болот [170, 312-319-бб.]. Ал окумуштуу ырда аябай жыш учураган архаикалык жана тарыхый сөздөрдү түшүндүрүү үчүн төмөнкүдөй таблица түзүп чыккан.

Таблица 2.1.1 - А.Турдугулов сунуш кылган Молдо Кылычтын «Зилзала» поэмасындагы архаикалык жана тарыхый сөздөрдүн түшүндүрмөсү

Түшүнүксүз сөздөр	Түшүндүрмөлөр	Текстте
Нурап	урап	Тоо бузулуп, таш кулап Жер жарылып, жар нурап.
жаналгуучу	жаналгыч	Улуп-уңшуп чуркурап, Жан алуучу келердей, Чочуп турдук зыркырап. Битине жорук билбеген Адетте болбос мынчалык.
битине ибилис жарандар	битир, сараң азезил, шайтан агайын, журт	Ыйман жайын билбеген Ибилiske кол берер. Ойлосунуз жаранлар, Акыр заман шумдугу.
дажаал жажуждар	элбузар, журтбузар итжээр, битжээр	Кара дажаал, жажуждар, Чыгар болжол болбоду ж.б.

Жогорудагы А.Турдугулов түзгөн таблицаны [168, 316-б.] окуучулар адабият дептерлерине жазып, өздөрү дагы ушундай тапшырмаларды аткарып баргандыгы максатка ылайыктуу.

Ошентип, биз жогоруда бир топ сабактарды талдоо, методисттердин пикирлерине таянуу жана өзүбүздүн окутуу боюнча методикалык сунуштарды көрсөтүп берүү менен окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн адабият таануу жана методикалык негиздери эске алынды. Алар:

Адабият таануу боюнча:

- чыгарманын мазмунунун ачылышы;
- идеялык жактан окуучуларга ылайыктуулугунун тастыкталышы;

– сунуш кылынган чыгарманын сюжеттик жана композициялык бүтүндүгүнүн сабакта көрсөтүлүшү;

– чыгарманын поэтикасын, тилин, лингвистикалык жана адабий талдоо;

– кыргыз адабияты менен орус адабиятынын типологиялык байланышын көрө билүү;

– чыгармаларды адабий-теориялык жактан түшүнүү ж.б.

Методикалык негиздери боюнча:

– окулуп үйрөнүлүп жаткан чыгарманы талдоо үчүн мугалимдин даярдыгынын жогору болушу;

– темага ылайык педагогикалык шарттардын түзүлүшү;

– автор – чыгарма – мугалим – окуучу байланышын түзүү ишмердүүлүгүнүн чыгармачылык негизде курулушу;

– теманы ачып берүүдө мугалимдин методдорду тандоосунун көп түрдүүлүгү, байлыгы жана натыйжалуулугу;

– мугалим менен окуучу байланышынын ар дайым кызматташтыкка жана бири-бирин түшүнүүгө негизделиши;

– орус адабиятын окутуу методикасы менен байланыш түзө алышы;

– кыргыз улутунун нарк-насилин, салт-санаасын, маданиятын, психологиясын мугалимдин жогорку деңгээлде түшүнүүсү жана окуучуларга аларды түшүндүрө алуусу;

– окуу китептери, хрестоматиялар жана окуу-методикалык комплекстери, окутуунун кошумча каражаттары менен иштөөнүн технологияларын кеңири жана чыгармачылык менен колдоно билүү;

– сабакта кыргыз тилин колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү;

– окуучулардын текст үйрөнүү процессинде кыргыз сөздөрүн кеңири колдонууга жана орус тилиндеги сөздөр менен салыштыруу ишмердүүлүгүнө жетишүү;

– адабият боюнча өлкө таануу иштерин эффективдүү жүргүзүү ж.б.

Демек, кыргыз адабиятын орус мектептерде үйрөтүүдө жогорудагыдай адабият таануу жана методика боюнча шарттарды эске алуу менен гана мугалим өз максатына жете тургандыгы аныкталды.

2.2. Орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун дидактикалык жана методикалык принциптери жана аларды өркүндөтүүнүн жолдору

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутууда улуттук педагогика, Билим берүү жана илим министрлиги менен анын жер-жерлердеги бөлүмдөрү, Кыргыз билим берүү академиясы, билим берүү стандарттарын, окуу программасын, окуу китептерин түзүүчүлөр, мугалимдерди кайра даярдоочу курстар төмөнкү нерселерди эске алуулары керек.

Биринчиси, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучулардын учурдагы улуттук контингентти, ага ички жана тышкы миграциянын таасири.

Экинчиси, жогорудагы мектептердин (класстардын) окуучуларынын кыргыз адабиятын окууга кызыгууларынын мотивдери.

Үчүнчүсү, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун дидактикалык жана методикалык принциптери.

Кыргызстандын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептеринде окуучулардын курамы төмөнкүдөй аныкталды.

Таблица 2.2.2 - Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин (класстардын) окуучуларынын улуттук контингенти (аймактар боюнча, пайыз менен)

№	Аймактын өзгөчөлүгү	Аймак	Европалыктар	Азиялык-тар
1.	Кыргыздар жашаган райондун борборлору	Алай, Ак-Талаа, Ат-Башы, Түп	10-20%	80-90%
2.	Кыргыздар менен өзбектер аралаш жашаган райондук борборлор	Эски-Ноокат, Кара-Суу, Базар-Коргон, Сузак	5-8%	кыргыздар – 40-50%, өзбектер – 40-45%
3.	Европалыктар көп жашаган райондук борборлор	Сокулук, Ак-Суу, Кант	60-65%	кыргыздар –15-20%, түрк тилдүү башка улуттар – 20-25%
4.	Шаар тибиндеги посёлкалар жана чакан шаарлар	Айдаркен, Кажы-Сай, Шамалды-Сай	20-30%	кыргыздар –50-60%, түрк тилдүү башка улуттар – 10-20%
5.	Ири шаарлар (Түндүк аймакта)	Бишкек, Токмок	55-80%	кыргыздар –10-30%, түрк тилдүү башка улуттар – 10-20%
6	Ири шаарлар (Түштүк аймакта)	Ош, Жалал-Абад	15-30%	кыргыздар –20-30%, өзбектер – 40-55%

Жогорудагы окуучулардын аймактар боюнча улуттук өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй ишмердүүлүктөрдү эске алыш керек:

- окуу материалынын мазмунун аныктоодо;
- сабактарды кошумча каражаттар менен камсыздоодо;

- тилдик чөйрөнү эске алып окутууда.

Демек, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун башкы дидактикалык принцибинин бири – *окуучулардын жайгашкан аймактын өзгөчөлүктөрүн, ал окуган мектептин (класстын) ал окуган мектептин (класстын) улуттук курамын эске алуу.*

Орус класстарында адабиятты окутууда тилдик тоскоолдуктар бир топ чыгарманы түшүндүрүүдө кыйынчылыктарды жаратат, андыктан да адабият таануу багытындагы иштер лингвистикалык циклдеги предметтер (орус тили, англис тили, немец тили, кыргыз тили) менен тыгыз байланышта болушу керек. Бул предметти (эне тилиндеги эмес адабиятты) окутуу боюнча орус методисттери адабият мугалимдерине мындай талаптарды коёт:

- адабият таануу анализинин техникасын билүү, көркөм чыгарманы өз алдынча талдай алуу;

- улуттук мектептерге (бул жерде Кыргызстандагы орус мектептерин улуттук мектеп деп түшүнүүгө болот) мүнөздүү болгон өзгөчөлүк менен чыгармаларды эпос, лирика, драма боюнча анализ жүргүзө билүү;

- үйрөнүлүп жаткан чыгарманын улуттук мектептин окуучуларынын кабыл алуусуна, ал тексттин тек, түрк, жанр боюнча спецификасына ылайык адабий жана лингвистикалык талдоонун ыкмаларын жана жолдорун практикалык ишинде пайдалануу;

- көркөм адабиятты кабылдоонун ар кандай жолдору менен активдештирүүнү билүү;

- көркөм текстти үн кубултуп, көркөм окуй алуу жана аларды эне тилиндеги ушул ишмердүүлүк менен салыштыруу;

- текстти комментарийлөөнүн бардык түрлөрүн колдоно алуу;

– сөздөрдүн түз жана образдуу маанилерин түшүнүп, чечмелей билүү;

– окуучулардын эне тилиндеги адабияттар менен окулуп жаткан чыгармаларды салыштыра алуу;

– ар кандай типтеги сөздүктөр менен иштей билүү;

– илимий тексттерди конспектилөө жана тезистөө;

– окуучулардын жазуу иштерин рецензиялоо;

– экинчи тилде үйрөнүлүп жаткан текстти тереңирээк түшүндүрүү үчүн искусствонун ар кандай түрлөрүн колдоно алуу жана аларды комментарийлөө;

– негизги адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу;

– окулуп жаткан элдин адабиятынын негизинде ошол элдин тилинде кеп маданиятын көтөрүүгө жетишүү;

– чыгармалардын котормолорун салыштыра алуу [63, 13-14-бб.].

Биз буга кошумча дагы айрым талаптарды айта кетebиз:

– кыргыздардын этнографиясы, этнопедагогикасы, тарыхы, менталитети, манасчылык, төкмөлүк өнөрү, алардын өзгөчөлүгү тууралуу маалыматтар менен тааныш болуу;

– кыргыз тилинен орус тилине которулган чыгармалар, ал котормолордун түп нускасына жакын, алыстыгын талдай алуусу;

– кыргызча үйрөнүлүп жаткан чыгармаларга типтеш орус адабиятындагы чыгармаларды билгендиги;

– кыргызча так, таза сүйлөөсү, жазуусу;

– тексттерди кыргыз тилинен орус тилине сөзмө сөз которо алуусу;

– заманбап техникалык каражаттарды, компьютерди, интернетти адабий тексттерди окуу, талдоо процессинде колдоно билүү өнөрүнө ээ болушу ж.б.

Окуу материалдарын өлкө таануу негизинде тандоо жана окутуу принцибине таянуу менен кыргыз адабияты, анын ичинен эл акындарынын чыгармалары аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ырым-жырымы, жаратылышы, ошондой эле жашаган мекени бирге үйрөнүлөт.

Орус мектептеринде алгач орус адабияты үйрөтүлүп, кыргыз адабияты ага кошумча болот, ошол эле кезде кыргыз адабияты кыргыз тили предметин да толуктап, тереңдетүү функциясын аткарат. Канткен менен бул багытта алгачкы тажрыйбалар жыйынтыктала баштады. Төмөндө биз сунуш кылган Баткен облусунун Лейлек районундагы «Козу-Баглан» орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими **Гүлкайыр Жантороеванын иш тажрыйбасы** менен таанышып көрүү да мугалимдер үчүн пайдалуу болот.

Сабактын темасы: Жеңижок менен Барпынын «Аккан суу» чыгармасы.

Колдонулган жаңычыл ыкмалар: Топ менен иштөө ыкмасы.

Программанын негизги бөлүмү: «Эл акындарынын чыгармалары» бөлүмү.

Сабактын темасы: Жеңижок менен Барпынын «Аккан суу» чыгармасы.

Сабактын максаты:

а) Окуучулар Жеңижок менен Барпынын «Аккан суу» чыгармасынын окшоштугун жана айырмачылыгын белгилешет.

б) Окуучулар топ менен иштөөгө, логикалык ой жүгүртүүлөрүн жана эске тутууларын калыптандырууга көнүгүшөт.

в) Окуучулар адабий тилде сүйлөөгө, адептүү жана ыймандуу болуп, жаратылыштын баркына жетүүгө, аны сүйүүгө, коргоого тарбияланат.

Колдонулуучу каражаттар: Ар бир топко бирден А-4 формасындагы кагаз, эки түстүү маркер, окуу китеби, скотч, ватман, калем, карточкалар, буклеттер, сүрөттөр ж.б.

Иш кадамдары: Окуучулар биргеликте иштөө эрежелерин кабыл алышат. Мисалы:

- Баштоочуну угабыз.
- Ар бир ой баалуу
- Сабакка жетише албаган окуучуга жардамдашуу ж.б.

1-кадам: Окуучулар 1ден 3кө чейин саноо менен үч топко бөлүнөт.

2-кадам: Чынжырча оюнун ойнойбуз (Биринчи топ Өтө Көкө уулунун, экинчи топ Барпы Алыкуловдун өмүр баянынан бирден сүйлөм айтышат, үчүнчү топ эки акындын чыгармаларынан көркөм айтышат).

3-кадам: Ар бир топко мугалим тарабынан текст таратылат (Жеңижок менен Барпынын «Аккан суу» чыгармасы).

4-кадам: Окуучулар тексттерди окуп чыгышат жана Венндин диаграммасын түзүшөт. Ар бир топтун баштоочусу түзгөн диаграммаларын түшүндүрүп беришет.

5-кадам: Бир мүнөттүк тыныгуу.

Козу-Баглан

Күн чыкчу тоодон аккан,

Күн нурун кошуп алган.

Күзгүдөн тунугураак,

Күмүш суу Козу-Баглан.

Ай чыкчу тоодон аккан,

Ай нурун кошуп алган.

Айнектен тунугураак,

Алтын суу Козу-Баглан.

6-кадам: «Ай, аккан суу, аккан суу, ай-ааламды баккан суу» деген темада жат жазуу. Тексттин бир бөлүгү окуучуларга таркатылат, бир бөлүгү дубалдарга илинет (Дубалдагы

сүйлөмдү топтогу сүйлөмдүн ирети, тартиби, мааниси менен дал келтирип түзүү керек).

Дубалга илинет:

Аккан суу

Кулап түшкөн аккан суу	Үн сүрөгөн аккан суу
Багып чыккан аккан суу	Баркыраган аккан суу
Балык чыккан аккан суу	Күркүрөгөн аккан суу
Жарып чыккан аккан суу	Шаркыраган аккан суу
Жарык чыккан аккан суу	Жаркыраган аккан суу.
Агып чыккан аккан суу	
Тешип чыккан аккан суу	
Эшип чыккан аккан суу	
Улап түшкөн аккан суу	

Топторго таркатылат.

Аккан суу

Жети кабат жер астын,	Зоодой сынбай бир жери
Жер, ааламдын баарысын.	Аяк башын үзүлтпөй
Алтын канат, жез куйрук	Ташка тийип чачырап
Ак кыянын боорунан	Далай жерге токтобой
Өмүр отун тутантып	Кууш жерге келгенде
Көк жалкаяк асканы	Үрөйүндү учуруп
Көк торполуу көк жарды	Жайык жерге барганда

7-кадам: Кайсы топ «чуркап жазган жат жазуунун» лексикалык маанисин орфографиялык, пунктуациялык

каталарын биргелешип текшерип, биринчи бүтсө «Глобинго» деп алакан чабышат.

8-кадам: Ар бир топ «чуркап жазган жат жазуусун» жалпы класска окуп, презентациялашат. Жалпы класс анализдешет, каталарын текшеришет, кошумчалашат.

Окуучунун жетишкендиги:

а) Окуган чыгармаларын эсте сактап калып кагаз бетине сабаттуу түшүрүүгө жетишет.

б) Топто биргелешип иштөөгө машыгышат.

Сабакты бышыктоо:

Мугалимдин столунан ар бир топ тапшырма алат.

I топ – Кластер «Аккан суу».

II топ – Синквей «Аккан суу».

Аккан суу

1. Тунук, таза.
2. Чарчабаган, үзүлбөгөн, абат кылат.
3. Ай ааламды баккан суу.
4. Жашоону улантуучу.

III топ – Долбоор «Аккан суу»

Окуучулардын «Аккан суу» чыгармасы боюнча тарткан сүрөтү тиркелет.

Карточкалар таркатылат (Төмөнкү суроолор камтылат):

- 1) Барпынын «өзүнүн ырчысы» ким болгон?
- 2) Женижокту айылдан ким кууп жиберет?
- 3) Женижок менен Барпынын жаш айырмачылыгы кандай?
- 4) Барпы Алыкуловдун өмүр жолундагы силерди ойлонткон учурлар?
- 5) 1860-1884-1915-1949-1918-1920-1930. Бул даталар эмне дейт?
- 6) Өтө Көкө уулунун өмүр баянындагы силерди ойлонткон учурлар?

Жыйынтыктоо. Окуучуларды баалоо.

Үйгө тапшырма: «Өлкөмдүн табигатын коргоо – менин колумда!» деген темада дилбаян жазып келүү [58, 5-6-бб.].

Бул мугалим азыркы мектептерге кеңири таратылып жаткан интерактивдүү формада сабак өткөрүүгө басым жасайт. Бизге айрыкча кызыктуу жери – окуучулар тексттер ыр саптарынын жубун издегендиги. Бул ыкма орус класстарында окуучулардын адабий тилдин билим алуусунда негизги методикалардын бири болуп эсептелет.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутууда мектептердин жайгашкан аймагын, алардын окуучулар контингентин эске алуудан тышкары окуучулардын бул предметти окууга кызыгуусунун мотивдерин эске алуубуз керек.

Таблица 2.2.3 - Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин (класстардын) окуучуларынын кыргыз адабиятын окууга кызыгууларынын мотивдери (аймактар боюнча, пайыз менен)

№	Кызыгуу мотивдери	Пайызы
1.	Кыргыз тилин билүүнү каалоо	38 %
2.	Кыргыз адабиятын үйрөнгүсү келүү	21 %
3.	Мамлекеттик кызматка жетүү үчүн	14 %
4.	Достору менен пикирлешүү үчүн	9 %
5.	Мугалимдердин кыйноосунан улам	7 %
6.	Окууну каалабайт	7 %
7.	Бул суроого жооп бербейт	4 %

Ар түрдүү аймактардын 780 окуучусунан алынган бул жыйынтык эмнени көрсөтөт жана мугалимден кандай иштерди талап калат деген суроого мындай жооп беребиз: «Мамлекеттик кызматка жетүү үчүн», «Мугалимдердин кыйноосунан улам», «Окууну каалабайт», «Бул суроого жооп бербейт» деген мотивдерди азайтып, «Кыргыз тилин билүүнү каалоо», «Кыргыз адабиятын үйрөнгүсү келүү», «Достору менен пикирлешүү»

үчүн» деген мотивдерге жетишүү керек. Анын башкы жолу – кыргыз адабияты предметинин кызыктуулугу, түшүнүктүүлүгү, мугалимдин чеберчилиги жана балдардын турмушунда кыргыз адабиятын окуп-үйрөнүүгө зарылдыктын туулушу.

Орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу менен кыргыз мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун дидактикалык негиздери бир кыйла окшош болот, айрым гана өзгөчөлүктөрү сөзсүз эске алынат.

«Жалпы билим берүүчү окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабиятынын программасында (А.Мусаев, Т.Үсөналиев) ырааттуулук, системалуулук, жөнөкөйдөн татаалга принциптери практикаланышы иштин логикалуу, майнаптуу болушунун ачкычы экендиги белгиленген» [109, 9-б.].

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде тарыхый узак жолду басып өткөн окутуунун билим берүү жана тарбиялоо; аң-сезимдүүлүк жана активдүүлүк; окуучулардын билим-билгичтиктерин бекемдеп өнүктүрүү; окутуунун илимийлүүлүк жана жеткиликтүүлүк; көрсөтмөлүүлүк принциптерин аныктоого аракет кылдык.

Билим берүү жана тарбиялоо принциби. Бул принцип окутуу процессинин объективдүү мыйзам ченемдүүлүгүн чагылдырат. Тарбиясыз окутуу мүмкүн эмес. Мугалим ар бир окутулуп жаткан чыгарманын мазмунун ачып көрсөтүү аркылуу, окуучулардын билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу ыкмасы жана жеке инсандык таасири менен окуучуларга тарбия берүүгө жетишет. Ар бир акындын чыгармасын окуучуларга түшүнүктүү, жеткиликтүү үйрөтүүдө мугалим чыгармачылык менен эмгектенип, изденүү, жаңы булактарды, мүмкүнчүлүктөрдү, кошумча материалдарды кеңири пайдалануу менен сабакты элестүү жана эмоциялуу кылып өтүүсү тарбиялык таасир этери талашсыз. Мисалы, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты сабагында

Т.Молдонун «Иттин доолдай тиктирем деген» тамсили окутулат. Тамсилди окутууда окуучуларга тамсил жөнүндө түшүнүктү берүү менен, негизги идея кенебестиктин, жалкоолуктун жана башка терс сапаттардын мыскылданышын көрсөтүп, убадага бек болууга, эмгекчилдикке тарбиялайт. Мында окуучулар тобу белгилүү бир чечилүүчү маселени, жагдай-абалды чыгармачылык менен иштеп жүзөгө ашырышат.

Сабактын максаты: Окуучуларга жалкоолук- терс сапат экендигин жана ал эмнеге алып келерин чыгарманы окуу аркылуу көрсөтүү; жалкоолукка келишпестик менен мамиле жасоо, жакшы сапаттарды арттыруу; мамилешип иштеп, нравалык көндүмдөргө ээ болушат.

Сабактын методу: Чыгармачылык сабак.

Сабактын жабдылышы: Ар бир топко бирден тапшырма жазылган №1-тиркеме, окуу китеби, түстүү сүрөттөр.

Сабактын жүрүшү:

1. Текст окулат. Мугалим окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү максатында тамсилдеги айрым сөздөрдү түшүндүрүү үчүн көнүгүү иштерин жүргүзүү керек. Төмөнкү сөздөрдү тактага жазып, алардын котормосун жана маанисин түшүндүрөт.

Кышкы чилде -кышкысын болуучу абдан суук кырк күн; доолдай-жүндөн соккон таар чепкен; жалчы-жалданып иштеген киши, малай; саратан - күн абдан ысып турган мезгил- жайдын толугу- жайдын чилдеси.

2. Тамсил окуучулар тарабынан окулат.

3. Окуучулар үч топко бөлүнөт. Ресурстарды алышат.

4. Карточкадагы (№1-тиркеме) тамсилдин маанисин сүрөт тартуу аркылуу чыгармачылык менен чагылдыруу тапшырмасы берилет.

5. Ар бир топ өз алдынча иштешет.

Биринчи топ - кыштын кычыраган суугуна чыдабаган жалкоо ит кандай гана болбосун жазында эмгек кылууну көздөп

калат. Байга жалчы болуп иштеп, эмгек акысына бир доолдай тиктирмек болгонун көркөмдөп сүрөттөшөт.

Экинчи топ - жай келип, кышта айтканын унуткан ит, көлөкө издейт. Кечээги кыйналган ит, бүгүн жыргап көлөкөлөп жатканын чагылдырышат.

Үчүнчү топ - жалкоо иттин түлкүгө айткан жообун, керилип жатып алып, уйку салгандыгын чагылдырып көрсөтүшөт.

6. Ар бир топ жалпы класска өздөрүнүн чыгармачылык менен тарткан сүрөттөрүн тексттеги ыр саптарынан окушуп, презентациялашат.

Акындын окуяга жана каарманга жасаган мамилесин, анын кандай көз карашта экендигин ачыш үчүн, чыгармага байланыштуу окуучуларга төмөнкүдөй суроолор берилет.

1. Жалкоолукту акын чыгармасында кимдин образы аркылуу берет?

2. Кенебестик, жалкоолук жакшы сапатпы?

3. Силерде жалкоолук сапат барбы?

4. Адамдарда кездешүүчү терс сапаттар: кенебестикти, жалкоолукту болтурбай коюуга мүмкүнбү?

Орус адабиятынан И.Крыловдун тамсилдерин менен таанышыңар.

Жалкоолук жөнүндө дагы кандай окшош тамсилдерди, образдарды билесиңер?

Окуучулардын жообу: И.Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» деген тамсили жалкоолук жөнүндө. Бул чыгармада ийнелик жайы менен ырдап, бийлеп, сайрандап күн өткөрөт. Ал эми кумурска жайы менен иштеп, кыштын камылгасын көрөт. Жай бүтүп, күн сууктай баштайт. Калчылдап үшүгөн ийнелик, кумурскага жай сурап, үйүнө киргизүүнү суранат. Анда кумурска жайы менен жыргадың, эми кыш бою бийлеп чык деп жооп берет.

Мугалим: Демек, жалкоо болбой, дайыма эмгектениш керек. Т.Молдо да, И.Крылов да турмушта кездешүүчү жалкоо адамдарды ашкерелеп сүрөттөшкөн.

Таблица 2.2.4 - Тоголок Молдонун «Иттин доолдай тиктирем дегени» тамсили боюнча сабакка тиркеме

№1	№2
Кыш чилде курудум, Үнүмдү баспай улудум. Бул жүргөнүм кеп эмес, Бул иш мага эп эмес. Жадырап жайнап жаз болсо, Байга жалчы жүрөйүн, Байдын коюн кайтарып Бир доолдай чепкен киейин.	Ал аңгыча кыш өттү, Жадырап жайнап жаз өттү, Ит унутту айтканын, Кышында музда жатканын. Тилин салып акактап, Көлөкө жерди качырат, Доолдай чыккан эсинен, Көлөкөгө жашынат.
№3	
Түлкү итке кеп айтат, Түшүнсүн деп бек айтат: - Кышында айткан доолдай, Бүттүбү, итим? – деп айтат.	Түлкүм, мага жүн гана Чыга турган үн гана? Ал чепкенди кылгын деп, Айта турган тил гана?

Тоголок Молдонун «Иттин доолдай тиктирем деген» тамсилин окутуп жатканда жалкоолукту чагылдырган сүрөттөрдү көрсөтүү өз натыйжасын берет.

Чепкен чыгып эсинен,
Керилип жатып алыптыр
Жалкоонун жайы ушундай,
Жайкалып уйку салыптыр, - жалкоолуктун эмне экендигин түшүндүрүп, окуучуларды жалкоолуктан алыс болууга үндөйт.

Мугалим: Жалкоолук жөнүндө кандай макалдарды билесиңер?

Окуучулар төмөнкүдөй макалдарды айтып беришет:

1. Жалкоонун шылтоосу көп.
2. Жалкоого күн кечкирбейт.
3. Жалкоонун иши аз, себеби көп ж.б.
4. Кыштын камын – жазда көр.

Жалкоого дайым жооп даяр, анын миң айласы бар. Жалкоо адамдар кышкысын үшүп кыйналганда эмгектенүүнү эңсешет, күн жылыганда айткандарын унутушуп, жайкалып эс алышат. Ошентип, мугалим тамсилди жыйынтыктыктайт. Т.Молдо бул тамсилинде итти сүрөттөө менен жалкоо адамдын сүрөтүн тарткандыгын, адам дайыма талыкпастан эмгектениши керектигин айтат. Сабак кенебестикти, жалкоолукту жоюп, аны кайталабоого үндөп, тарбия берүү менен аяктайт.

Үйгө тапшырма: Дүйнө элдеринин адабиятынын кандай окшош чыгармаларды, образдарды билесинер? Жалпы класска айтып берүү.

Окутуунун аң-сезимдүүлүгү жана активдүүлүгү принциби. Бул принциптин мааниси мугалимдин жетекчилиги менен окуучулардын аң-сезимдүү, чыгармачыл эмгегинин ортосундагы ыңгайлуу кызматташууну камсыз кылуу. Өтүлүп жаткан чыгарманы терең жана толук түшүнүү үчүн сабакта түрдүү методдор менен байланыштуу ар тараптуу иш-аракеттер жүргүзүлүшү сабактын натыйжалуугун берет. Тоголок Молдонун «Телибай тентек» чыгармасын өтүүдө башкарып окутуу ыкмасы окуучуларды сабакка жандуу катышууга, өз пикирин айтууга, кеңири ой жүгүртүүгө, эркин көз караштын калыптанышына, маселени чечүүгө, бирге жооп издөөгө, сабактын кызыктуу өтүлүшүнө өбөлгө түзөт. Башкарып окутуунун өзгөчөлүгү, чыгарма окуучулар менен бирдикте класста окулат жана талданат. Чыгарманы окуурдан мурда, мугалим башкарып окутуунун методикалык өзгөчөлүгү менен окуучуларды тааныштырат. Окуу мурдагыдай бир темпте жүрбөстөн, тыныгуулар менен коштолот. Мындай сабактын

бөтөнчүлүгү ошол тыныгууларда окуучулар өздөрүнүн ойлорун билдире турганын мугалим түшүндүрөт. Эң башкысы, окуучулар акын бул чыгармада берейин деген окуяларды табышы керек жана анын тегерегинде ар бир тыныгуудан кийин ойлонуп пикирин билдирүүгө милдеттүү.

Сабактын максаты: Адамдарда кездешүүчү жаман сапаттарга келишпестик менен мамиле жасоо, жакшы сапаттарды арттыруу; окуучуларды чыгарманын мазмуну жана анын жанрдык өзгөчөлүгү менен тааныштыруу; башкалардын пикирин уга жана сыйлай билүү жөндөмүнө ээ болушат.

Сабактын методу: Башкарып окутуу.

Сабактын жүрүшү: 1. Мугалим окуучуларга тентек деген сөздүн маанисин кандай түшүнөсүңөр? деген суроо берет. Окуучулар суроолордун жообун таратылган ак барактарга жазып, тактага илишет. Болжолдуу жооптор:

1. Урулук кылуу.
2. Ээнбаштык кылуу.
3. Ата- энесин укпоо.
4. Балдарды сабоо.

Берилген суроолорго жооп берүүдө, окуучуларга өз алдынча ойлонууга, көз карашын тартынбай билдирип, чыгарманы кеңири талдоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ар бир окуучунун оюн угуп, мугалим алардын түшүнүктөрүн бекемдейт.

2. Айрым түшүнүксүз сөздөрдүн мааниси мугалим тарабынан түшүндүрүлөт.

Келтек- таяк жеди деген мааниде; жоосун- кордукту деген мааниде; челпек-жупка нан; санжап- тактап деген мааниде; бүркөнчөк- жеңил жоолук.

3. Чыгарманы көркөм окуу, тыныгуу, проблемалуу суроолордун коюлушу менен коштолот. Көркөм окуу - чыгарма менен эмоционалдык-эстетикалык жактан алгач таанууга жол ачат. Ал окуучулардын чыгармадагы окуялардын элестөөсүн

активдештирет. Проблемалуу суроолорду берүү менен алардын ой жүгүртүүсү өсүп, көз карашы калыптанат. Мугалимдин көркөм окуусу окуяларды, майда көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди дааналап, тактап элестөөнү байытат.

Мурунку өткөн заманда,

Даданбай деген бай болгон.

Баласынын жогунан,

Бала деп тилеп зар болгон [166, 140-б.].

Ушул жерден 1-тыныгуу жасалат. Даданбай кандай баланы тиледи?- деп окуучуларга суроо берет. Окуучулардын жообунан кийин, ыр саптары андан ары окулат.

Эр жеткенде Телибай,

Акылы жок жан болду.

Телибай тентек шок болду,

Эс-акылы жок болду [168, 140-б.].

2-тыныгуу. Ата-энеси баланын тентектигин койдуруу үчүн кандай иш-аракеттерди кылышат? Ушул жерден окуучуларга эркиндик берилет, б.а., окуучулар жогоруда берилген суроого жооп беришет жана өздөрүнүн жеке көз караштары боюнча окуяны андан ары өнүктүрүшөт. Мугалим текстти андан ары окуйт.

Молдого берип окутсак,

Жиндилиги калар-деп

Атасы менен энеси,

Баласын алып ортого,

Телибайды жетелеп,

Алып барды молдого [168, 142-б.].

3-тыныгуу жасалат. Андан соң окуучуларга кайрадан бир нече суроо берилет. Телибай молдодон тарбия алдыбы? Тентектигин коюп, тартиптүү болдубу?

Окуучулар өз ойлорун аяктагандан кийин, мугалим жомокту текстин андан ары окуйт.

Молдого Телибай тил албайт,
Тентек кылбай жүрө албайт,
Молдо ойлонуп баланы,
Не кыларын биле албайт [168, 142-б.].

Ушул жерден 4-тыныгуу жасалат. Тыныгуу маалында окуучуларга төмөнкүдөй суроолор берилет. Молдо кандай чара көрдү? Силер кандай ойлойсуңар, жомоктогу окуя мындан ары кандай өнүгөт? Окуучулардын арасынан кимдердин жооптору текстке жакын болсо, алар сүйлөмдөрүн окушат.

Балдарды уруп келтектеп,
Баштан аяк ыйлатты.
Айдап алып музоосун,
Телибай келди үйүнө

Ушул жерден 5-тыныгуу жасалат. Телибай балдарды эмнеге ыйлатты? Окуучулар канчалык деңгээлде туура ойлонуп жатканын текшерүү максатында жомок андан ары окулат [168, 143-б.].

Жолумду тосуп жүрүптүр,
Келеримди билиптир,
Кудайдын ити күлүкпү?
Менин коюм күлүкпү? [168, 148-б.]

Ушул жерден 6- тыныгуу жасалат. Телибайдын карышкыр менен койду жарыштырганы туурабы? Окуучулардын жообун угуп, андан ары каармандын дагы кетирген тентектиги жөнүндөгү саптарды окуйбуз.

Кудайымдын казаны,
Куру кайнап туруптур,
Эчтемесин калтырбай,
Кудукка унду салыптыр [168, 149-б.].

Ушул жерден 6-тыныгуу жасалат. Кудукка унду салып, чалгыч менен чалып, кудуктагы сууну кирдетти. Бул жоругун кантип түшүндүңөр?

«Бүркөнчөк байлап өтпөсөм,
Таарынып, келин кетер –деп
Айрып алып бир баштан,
Байлап жатат камышка [168, 149-б.].

Бул жерден акыркы тыным жасалат. Чыгарма эмне менен аяктайт? Силер оюңар кандай? Акыркы ыр саптары окулат.

«Бул Телибай оңбойт» -деп,
«Дегеле адам болбойт -деп,
«Акыры бизди жок кылат,

«Анан бизди койбойт» –деп, агалары Телибайды жок кылуу жөнүндө бүтүм чыгарышты [168, 150-151-бб.].

5. Ар бир окуучу жомоктун мазмунуна жараша Телибайдын өзгөчөлүгүн изилдеп, идеяларын, өздөрүнүн көз карашын талкууга салып, билдиришет.

6. Талкуу үчүн суроолор:

1.Телибайдын жасаган кылык-жоруктары туурабы?

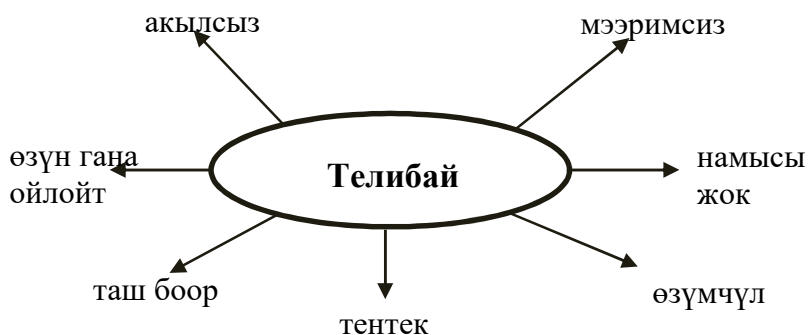
2. Телибайдын агаларынын Телибайды жок кылуу жөнүндө бүтүмүнө силер кошуласыңарбы?

3. Бүгүнкү күндө мындай кылык жоруктар, көрүнүштөр кездешеби, анын келип чыгыш себеби эмнеде?

4. Аны болтурбай коюунун жолдору барбы?

7. Телибайдын образын көрсөтүү үчүн кластер түзүшөт.

Кластер чыгарма менен таанышып чыккандан кийин өздөштүргөндөрүн бекемдөө жана жыйынтыгын чыгаруу, ошондой эле окуучулардын өзүн-өзү текшерүүсү үчүн каражат катары пайдаланылат. Кластер болжолдуу төмөнкүдөй түзүлөт. Барактын орто ченинде каарманды жана анын айланасына каармандын образын сыпаттоочу сөздөрдү тексттен таап, жазышат.

Сүрөт 2.2.5. Тоголок Молдонун «Телибай тентек» поэмасындагы Телибайдын орбазы боюнча окуучулардын түзгөн кластери.

8. Сабакта көрсөтмө куралдарды колдонуу окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатат. «Телибай тентек» чыгармасын өтүп жатканда тентектик жөнүндөгү фото-иллюстрацияларды же мүмкүнчүлүк болсо кинофильмден үзүндү көрсөтсө, окуучулардын активдүүлүгү ойгонот.

9. Жыйынтыгында окуучулар терс кыял-жоруктар адамдын эң жаман сапаты экендигин тыянак чыгарышат. Ага каршы турууга багыт алышат.

Үй тапшырма: Өздөрүнүн башынан өткөргөн каталары, кемчиликтери жөнүндө же турмушта өздөрү күбө болгон окуяларды кыскача жазып келүү.

Окуучулардын билим-билгичтиктерин бекемдеп өнүктүрүү принциби. «Бул принцип окуучулардан окутуу процессинде өздөштүргөн билим, билгичтик, көндүмдөрдүн бекем болушун, аларды керек учурда эстей алуусун жана ал тажрыйбаларын түрдүү кырдаалда колдоно билүүсүн талап кылат» [55, 49-б.]. Эл акындарынын чыгармаларын үйрөнүү менен бирге окуучулар ошол эле учурда акылын, билимин, билгичтиктерин өнүктүрүшөт, тактап айтканда, окулган чыгармага карата өз пикирин, көз карашын, мамилесин

билдирүүгө, чыгармадан автордун оюн, каармандардан монолог, диалогдорун таба билүүгө үйрөнүшөт. Мисалы, кыргыз элинин ак таңдай акындарын бири Жеңижоктун чыгармасын үйрөнүүдө окуучулар сабакты өздөштүрүүгө, талдаган материалдары тууралуу түшүнүктөрдү бекемдөөгө, коюлган проблеманын үстүндө ой жүгүртүүгө, корутунду чыгара билүүгө жетишет. Окуучулар Жеңижок менен Жалгыз талды салыштыруу аркылуу акындын жашоодогу жалгыздыгын, жетимдигин баамдашат.

Сабактын максаты: Адам менен табияттын ортосундагы өз ара байланыштын зарылдыгын билишет; гумандуулук сезимдери өөрчүйт; ой- пикирлерин так, даана айта алууга үйрөнүшөт.

Сабактын ыкмасы: Венндин диаграммасы.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам. Мугалим ырдын аталышына токтолот. Ыр эмне үчүн «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» деп аталган? Акын жалгыз тал менен эмне жөнүндө сүйлөшүшү мүмкүн? – деген суроого ар бир окуучу ой - пикирлерин өз алдынча дептерлерине жазышат. Окуучулар чыгарманын аталышына токтолот да, ага өздөрү ойлогондой, кабыл алууларында болжогондой түшүндүрмөлөрдү беришет. Окуучулардын ойлору ар кандай болушу мүмкүн. Бирок, мугалим бул жерде аныкы туура, мунуку туура эмес дегенге негиз жок, балдардын эркин ойлоосун чектегенге болбойт.

Болжолдуу жооптор:

1. Жаратылыштын кооздугун сүрөттөйт.
2. Өзүнүн башынан өткөргөн окуясын айтып берет.
3. Эмне үчүн жалгыз өсүп тургандыгын сурайт ж.б.

2- кадам. Мугалимдин кириш сөзү:

Жеңижок (Өз аты Көкө) ата-энеден эрте ажырап, жетимчиликтин, жокчулуктун азабын аябай тартат. Балалык ойноо күндөрү бактылуу өтмөк турсун, жетимчиликтин айынан

ар кимдин эшигин сагалап, эптеп жан багып жүргөн Өтөнү дагы бир мээнет чырмап, «ала» оорусуна дуушар болот. Ошол айылдык Ташкара бий бул «Жугуштуу оорулуу» баланы Кар-Буура суусуна салып жиберүүгө буйрук берет. Жигиттер жаш баланы өлтүрүүгө диттери барбай, Өтөнү мал айдаган соодагерлерге кошуп, Аксыга, таякелери тарапка качырып жиберешет. Таластан куулуп бара жатып, Бакайырдан жалгыз талды көрүп, эли-жерин кыя албай аны кошуп ырдаганы көрсөтүлгөн. Ошондо ээн жердеги жалгыз талдын өскөн бутактарын адамдар ар бири өзүнүн керектөөсүнө жараша кыйып олтуруп, мөмөсү жок, куурап, молтоюп калгандыгын өзүнүн кайгылуу абалына байланыштырып ырдаган.

3-кадам. Текст мугалим тарабынан окулат. Мугалимдин кириш сөзүнөн жана ырдын мазмунунан кийин окуучулар акындын жалгыз тал менен эмне жөнүндө сүйлөшкөндүгү тууралуу маалымат алышат.

4-кадам. Окуучулар эки топко бөлүнүшөт. Биринчи топко Жеңижоктун жалгыз талга берген суроолору, экинчи топко жалгыз талдын айткан жообу таратылат.

5-кадам. Биринчи топ Жеңижоктун суроолорун окушат.

Ичке тартып кетипсиң,	Ала бакан болгондой,
Денең кана жалгыз тал?	Ачаң кана жалгыз тал?
Көтөрүп жүрүп чоңойткон	Аркалап жүрүп чоңойткон
Энең кана жалгыз тал?	Атаң кана жалгыз тал?

Экинчи топ жалгыз талдын айткан жообун окушат.

Ача чыккан бутагым	Менин ушул турганым,
Ала бакан кылам деп,	Пендеге болсун убалым.
Ашканага курам деп,	Аңырып жалгыз турганым
Ар ким келип кести эле	Адамга болсун убалым.

Ал себептен түгөндүм.

6-кадам. Топтогу эки текст алмашылат. Тексттин бир бөлүгү (Жеңижоктун суроолору экинчи топко, жалгыз талдын жообу биринчи топко) окуучуларга таратылат, бир бөлүгү

тактага илинет. (Тактадагы сүйлөмдү ирети, тартиби, мааниси менен дал келтирип түзүү керек)

Тактага илинет:

Биринчи топ	Экинчи топ
Ача чыккан бутагым	Ичке тартып кетипсиң?
-----	-----
Ашканага курам деп	Көтөрүп жүрүп чоңойткон
-----	-----
Ал себептен түгөндүм	Ала бакан болгондой
-----	-----
Аңырып жалгыз турганым	Аркалап жүрүп чоңойткон

7-кадам. Эки топ өз алдынча Венндин диаграммасын түзүшөт. Мында негизинен окуучулар чыгарманын өзүнөн алынган мисалдар аркылуу кыскача жоопторду беришет. Ар бир топтон бирден бала чыгып, түзгөн диаграммасын доскага илип презентация кылып беришет. Калган топтун мүчөлөрү толукташат.

Сүрөт 2.2.6. Жеңижоктун «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» деген ыры боюнча Венндин диаграммасы.

8-кадам. Талкуу үчүн суроолор

1. «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» ыры акындын жашоосу менен байланышы барбы?
2. Акын жалгыз гана бир талды эмне үчүн сүрөттөгөн?

Үйгө тапшырма: Чыгармадагы таасир калтырган окуя боюнча сүрөт тартып келүү.

Окутуунун илимийлүүлүк жана жеткиликтүүлүк принциби. Жеткиликтүүлүк принциби өтүлүп жаткан чыгарманын мазмуну, көлөмү, окутуунун ыкмасы туура тандалып, окуучулардын адеп-ахлактык, интеллектуалдык жактан өнүгүүсүнө таасир берүү керектигин талап коет. Эл акындарынын чыгармаларын окутууда окуучуларга азыркы илимге ылайык такталган маалыматтар берилет. Илимийлүүлүк принциптин негизги талаптары төмөнкүлөр: үйрөтүлүп жаткан чыгарманын поэтикалык логикасын ачып көрсөтүү, мисалы, Жеңижоктун «Балалык» чыгармасын окутууда, ары татаал, жашоонун бардык баскычын өз кучагына камтыган жаш курак, өмүр жөнүндө баа жеткис философиялык татаал ойлорду түшүндүрүү, адамзаттын алгачкы кадамы бактылуу балалыкка, жаштык менен карылыкка болгон ой жүгүртүүлөрүн өстүрүү, ар бир окуяны бардык жагынан карап терең үйрөнүү, үйрөтүлүп жаткан чыгарманын жазылыш тарыхын ачып көрсөтүү. Акындар үчүн өздөрү жашаган доор, заман, жашоо-тиричилик алардын чыгармачылыгындагы негизги темалардан болгон.

Өмүр, жашоо, балалык темасына арналган кыргыз акындарынын ичинен Жеңижоктун «Балалык», Тоголок Молдонун, Токтогулдун «Балалык», Калыгулдун «Өмүр жөнүндө» ырлары окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутулат. Булардын ичинен Жеңижоктун «Балалык» деген ыры 8- класста окутулат. Акын ырында ар бир жаш өзгөчөлүктүн маани-маңызын терең ачып бере алгандыгы окуучуларды кызыктырбай коё албайт. Акын бул ырында ар бир жаш өзгөчөлүктүн маани-маңызын терең ачып, аларды элестүү чагылдырган. Адам басып өткөн «балалык», «жаштык», «орто жаш», «карылык» өндүү баскычтарды башынан өткөрөт. Ар бир курак өзүнчө өзгөчөлүккө ээ экендигин төмөнкү ыр саптары туюндурат.

Эки жашар болгондо,	Алты жашка толгондо,
Энесине эркелеп,	Атасына эркелеп,
Бйлап жүргөн балалык.	Бйлап жүргөн балалык ж.б

Акын ырында ата-энесине эркелеп турган бактылуу балалыкты, таза, баёо сезимди, кыялданууну, жайлоодогу жоогазындай жайкалып турган учурду таасирдүү чагылдыргандыгын, окуучулар ыр саптарын окугандан кийин жыйынтык чыгарышат.

Жыйырмага барганда,	Отуз жаштын өзүндө,
Жыла басып жүрөсүң,	Ойлонуп билген кезинде,
Каткырып доор сүрөсүң.	Оң менен солго сүйлөсөң
.....	Оомат болот сөзүндө.

Жаш кездеги курч, өткүр, жалындап, толукшуп турган учур «жаштык» мезгил өзүнчө өзгөчөлүккө ээ экендигин ыр саптарын окуп далилдешет.

Кырка жашың барганда,	Эр элүүгө келгенде,
Кыйкырып турган чагында,	Эрк бербей түшөт жолуна
Кыя салып алдыңдан,	Эртели-кеч дайыма
Өтүп кетет балалык.	Эстесең келбейт ордуна!

«Орто жашта» адам турмуштун маани-маңызын түшүнгөн мезгил боло тургандыгын аң-сезимдүүлүк менен кабыл алууга жетишет.

Алтымыштын өзүндө,	Жетимиштин өзүндө
Ак ала болот сакалың,	Кара сакал ак болот,
Абалкыдай алың жок,	Калп айткан менен болобу,
Арманың айтып жатамын.	Кайта турган чак болот.
	Сексен жаштын өзүндө,
	Сенделип жеткен кезинде,
	Эки тизең ийрейип,
	Эпке келбейт кечинде

- деп чачты ак басып, ал-күчтөн тайып, улгайып калган мезгил келип калгандыгын көрүп, жашоонун мыйзам ченемдүүлүгүн реалдуу кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Окуучулар ар бир мезгилге жараша адамдын ойлонуу, сүйүнүү, ырахат алуу, күйүүнү, кайгыруу сезимдери адам менен түбөлүктүү экендигин Жеңижоктун чыгармасы менен таанышып, талдап чыккандан кийин төмөнкүдөй тыянак чыгарышат:

– бул ырдын абдан чоң тарбиялык мааниси бар экендигин;

– жашоодогу ар бир баскычтарды балалык мезгилден улгайганга чейинки мезгилди кадырлуу, татыктуу жашап өтүү керектигин;

– карып калган адамдарга өзгөчө камкордук көрсөтүп, сый мамиле кылуу зарылдыгын.

Дидактиканын бирден бир принциби болгон *көрсөтмөлүүлүктү* колдонуу окуучулардын эмоционалдуу кабыл алуусун, сөз байлыгын өстүрүүсүн, активдүү ой жүгүртүүсүн түптөйт. Көрсөтмөлүүлүк принцибинин кеңири колдонулушунун илимий негизи бар, анткени психологдордун далилдөөсү боюнча маалыматтардын 80% көрүү аркылуу кабыл алат экен. Эл акындарынын чыгармалары боюнча окуучулардын билиминин тереңдешине жана кеңейишине көрсөтмө каражаттарды: көркөм - иллюстративдүү жана графикалык материалдарды, радио, аудио каражаттарды, кинофрагменттерди, теле жана видео аппараттарды колдонуу менен сабак өтүү чоң мааниге ээ болот. Сабакта көрсөтмөлүүлүктү колдонуу окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатат. Мисалы, Т.Сатылгановдун, Т.Молдонун өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө аудио, видео жазууларды колдонсо болот. Эл акындарынын чыгармаларын өтүп жатканда фото-иллюстрацияларды көрсөтүү да өз натыйжасын берет.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде тарыхый узак жолду басып өткөн дидактиканын классикалык принциптеринен тышкары дал ушул предметтин жекече

дидактикалык принциптери биздин жогорудагы мисалдардан улам төмөнкүлөр экендиги аныкталды:

– *Орус адабиятындагы материалдар менен салыштыруу принциби.* Мисалы, Тоголок Молдонун арман, кошок ырларын талдоо учурунда орус эл фольклорундагы ушул сыяктуу жанрлар (плач) менен, Тоголок Молдонун тамсилдерин И.С.Крыловдун тамсилдери менен салыштыруу, алардын идеясын, композициясын, тексттердин мазмунун салыштыра талдоо.

– *Диалогго негиздеп окутуу, б.а. тилдик-коммуникативдик принцип.* Мында окуучулар тексттерди диалог формасында кайра түзүп чыгат, бири-бири менен текстти диалог формасына келтирип айтып беришет ж.б.

– *Окуучулардын адабий текст үйрөнүлүп жаткан тилди (кыргыз тилин) өздөштүрүү деңгээлин эске алуу принциби.* Мугалим окуучуларынын кыргыз тилин билүү деңгээлин эске алат, кыргызча жакшы билген балдарга башка, кыргыз тилин жаңы үйрөнүп жаткан окуучуларга башка тапшырмаларды берип, тил билүү өзгөчөлүктөрүн эске алат. Мисалы, кыргызча таза билген окуучуларга Т.Сатылгановдун «Санат-насыят» ырларынан 50-60 сап сунушталса, тилди жакшы билбеген балдарга 10-15 сап сунуштоо ж.б.

– *Окуу материалдарын этномаданий негизде тандоо жана окутуу принциби.* Мында кыргыз адабиятын материалдары кыргыз элинин тилин, үрп-адатын, салт-санаасын, улуттук маданий өзгөчөлүктөрүн, элдик философияны, менталитетти үйрөнүүгө багытталууга тийиш. Айталык, ырларды талдоо учурунда накта улуттук этнографиялык маанидеги сөздөрдү ошол улуттун жашоо-шарты, колдонгон буюмдары менен кошо түшүндүрүү ылайыктуу.

– Окуу материалдарын өлкө таануу негизинде тандоо жана окутуу принциби. Кыргыз адабияты, анын ичинен эл акындарынын чыгармалары аркылуу элдин тарыхы, маданияты, салт-санаасы, ырым-жырымы, географиясы, жаратылышы, ошондой эле жашаган мекени бирге үйрөнүлөт.

Жогорудагы дидактикалык принциптер методист – мугалим – окуу китеби окуучу биримдигинин терең айкалышуусунан гана эффективдүүлүгүн көрсөтө алат.

Өлкөбүздөгү азыркы өткөөл мезгил билим берүү системасында демократиялык процессти бекемдөө, өөрчүтүү жана инсанга багыттап окутуу проблемасын койду. Билим берүүнүн структурасы, мазмуну, формалары өзгөрүлүп, жаңыга умтулууга жол ачылды. Билим берүүнүн дүйнөлүк стандартына умтулуу, мезгилдин, коомдун талабына ылайык ар тараптан өнүккөн инсандарды тарбиялоо-мугалимдердин эң негизги милдеттеринин бири.

Учурда мугалимдин чыгармачылык менен эркин сабак өтүүсүнө шарт түзүлдү. Сабактын стандарттык эмес формалары мектептерде кеңири колдонулууда. Мындай стандарттык эмес жаңыча технологиялардын бири – интерактивдүү метод болуп эсептелет.

Интерактивдүүлүк термини латын тилиндеги интер (inter)-аралыгы, ортосу, актив (activ) - аракеттүүлүк, жигердүүлүк, өз ара активдүү аракеттенүүлөрү.

Интерактивдүүлүк – бул окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо- талаптарына негизделип, билим берүүнүн жемиштүүлүгүн арттырууга, өркүндөтүүгө жана ичтен жаңыланууга (инновациялоого) багыттап окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин өзүнчө бир системасы. Бул методдун натыйжалуулугу – мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун ортосунда теңчиликти, өз ара кызматташтыкты, активдүү баарлашууну жүзөгө ашырууга

ылайык. Интерактивдүү методикасынын өз ара аракеттенүүгө өбөлгө түзө турган ыкмалары бар. Алар:

- акыл чабуулу (мозговая атака);
- талаш-тартыш (диспут);
- проблемалык кырдаалдар;
- дал келүүчүлүктү издөө;
- ролдук оюндар;
- окшоштуктар / айырмачылыктар;
- чаташкан логикалык чынжырчалар;
- ролдук оюн жана имитация.

Өтүлгөн темаларды кайталоонун ыкмаларынан:

- кластер түзүү;
- башкарып окутуу;
- Венндин диаграммасы;
- биргелешип издөө ж.б.

Өтүлгөндү бышыктоо, бекемдөө, тереңдетип өздөштүрүү, кайталоо жана жыйынтыктоо сабактарында сабактын салттуу эмес формалары улам көбүрөөк пайдалана баштады. Мугалим, албетте, өтүлчү сабактын окутулуш усулун, ыкма-каражаттарын туура тандоо ийгиликке жетишүүнүн башкы өбөлгөлөрүнүн бири болуп эсептелерин дайым эске алып жүрүшү зарыл.

Төмөндө биз, орто мектептерде кыргыз адабияты сабагында эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүдө интерактивдүү методдун айрым ыкмаларын топ менен иштөө, акыл чабуулу, башкарып окутуу, Венндин диаграммасын түзүү ж.б. интерактивдүү методдорду колдонуу аркылуу айрым мектептердин кыргыз адабияты сабагынан жүргүзүлгөн сабактардын үлгүлөрүн сунуштайбыз. Интерактивдүү методдун негизги ыкмасы катары окутуунун топтук ыкмасы саналат. Топтук ыкма менен окуган шартта класстагы окуучулар чакан топторго бөлүнүшөт (үч-төрттөн, төрт-бештен). Мындай

кырдаалда интерактив күчүнө кирет. Топтун мүчөлөрүнүн максаты бири-бирин колдоо, көмөк көрсөтүү, акылдашуу аркылуу биргелешип иштөө, билимге жетишүү, коюлган окуу маселесин чечүү, суроого, темага, проблемага чогуу жооп издөө. Топтук окутуу ыкмасы окуучуларга өз алдынчалыкты бергендиги менен баалуу. Топтук ыкманын артыкчылыгы-өнөктөш болуп отурган окуучулар өз билгендерин ортого салышып, бири-бирин байытышат. Бишкек шаарындагы №29 гимназиялык мектеп-комплексинин кыргыз тили жана адабияты мугалими **Д.А.Дакинованын Т.Молдонун «Кемчонтой»** поэмасын үйрөтүүдө окуучуларды топко бөлүү ыкмасын колдонуп өткөн сабактын үлгүсүн сунуштайбыз.

Сабактын максаты:

1. Окуучуларга «Кемчонтой» сатиралык поэмасынын бүгүнкү күндөгү маанисин ачып түшүндүрүү.

2. Окуучулар өткөн мезгил жана азыркы мезгил тууралуу ойлорун салыштыруу, билгендерин өнүктүрүү.

3. Өз ойлорун эркин айтууга үйрөнүшөт.

4. Бири-бири менен пикир алмашып, суроо берүүгө такшалышат.

Сабактын тиби: Бышыктоо сабагы.

Сабактын формасы: Чыгармачылык сабак.

Сабактын методу: Ангемелешүү, топко бөлүү.

Сабактын жабдылышы: Өткөн мезгилдеги жана азыркы мезгилдеги бай балдарынын салыштырмалуу сүрөттөрү.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу (Окуучуларды тизме боюнча тактоо, жаттоого берилген сөздөргө токтолуу.

2. Топко бөлүү. Топтун мүчөлөрү өтүлгөн теманын мазмунуна токтолуп, теманы айтып беришет.

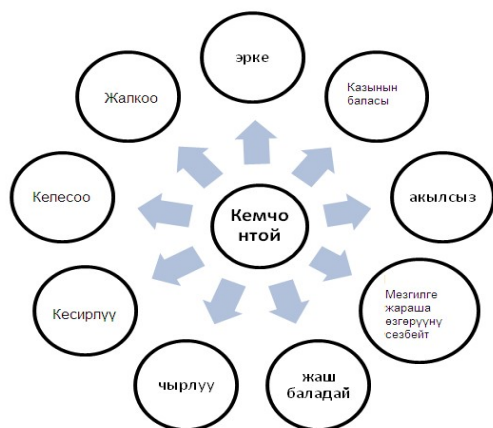
I Өздөштүрүүчү топ «Кемчонтой» поэмасы боюнча түшүнүктөрүн айтып беришет.

II Өнүктүрүүчү топ түзгөн кластерлери боюнча жооп беришет.

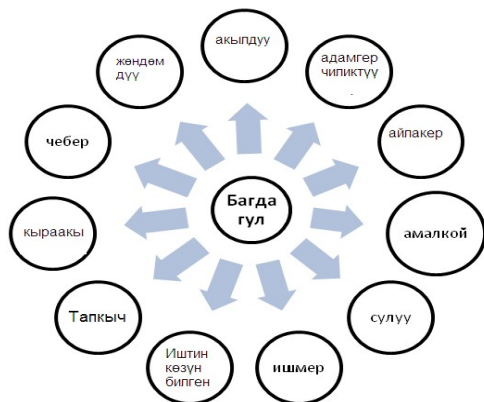
Мугалим тактада жазылган сөздөргө окуучулардын көңүлүн бурат. Ар бир сөздү орусчадан кыргызчага которуп маани -маңызын окуучуларга ачып берет. Сөз өстүрүүдө аталган сөздөрдүн колдонуусун өтүнөт.

Унутуу – забыть, акылсыз – глупый, кемсинтүү – унижать, паракор казы – взяточник судья, акыйкаттык – справедливость, таржымал – история, жоруктары – выходки, колумдун чени – измерение, приблизительное измерение руками, даңазалоо – прославить, наадандык (дөөпөрөстүк) – тупость

Өздөштүрүүчү топ тарабынан Кемчонтой менен Багдагүлдүн образы түзүлөт. Кемчонтой айтылуу паракор казынын баласы экендиги, атасы тирүү кезинде баласынын «сыры» да «чыры» да билинбегендиги, «оозу кыйшык болсо да, байдын баласы сүйлөсүн деген принцип өкүм сүрүп келгендеги, атасы өлгөндөн кийин Кемчонтойдун накта адамдык касиет-сапаты ачыкка чыга баштаганын байкаган энеси «малдын күчү менен» үйлөнтүп койгондугу баяндалат. Багдагүлдүн акылдуулугу, Кемчонтойго кор болгондугу, андан кутулуштун амалын издегендеги айтылат. Чыгармадан эки каарманды сүрөттөгөн үзүндү окулат. Кемчонтойдун турмуштун өзгөрүшүнө жараша мамиле жасоону түшүнбөстүгүн, билбестигин, бара-бара келесоонун абалына түшүп бара жатканын сүрөттөшөт.

Сүрөт 2.2.7. Тоголок Молдонун «Кемчонтой» поэмасындагы Кемчонтойдун орбазы боюнча окуучулардын түзгөн кластери

Сүрөт 2.2.8. Тоголок Молдонун «Кемчонтой» поэмасындагы Багдагүлдүн орбазы боюнча окуучулардын түзгөн кластери.

Өнүктүрүүчү топ түзгөн кластерлери боюнча жооп беришет. Кластер Кемчонтой менен Багдагүлдүн мүнөздөрүн салыштыруу максатында түзүлөт. Мында окуучулардын

билимин текшерүүнү жеңилдетет, ошондой эле өтүлүп жаткан чыгармадагы оң жана терс образдардын инсандык жекече өзгөчөлүктөрүн, буларга байланыштуу эпизод-окуяларды кыйла тереңирээк, бекем өздөштүрүүсүнө көмөкчү болот. Окуучулар түзгөн кластер болжолдуу жогорудагыдай түрдө болот.

Өздөштүрүүчү топко суроо беребиз.

1. Кемчонтойдун акылы кемби же атайылап жасайбы? Эркеби? Жалкообу? (окуучулардын жообун толуктайбыз).

2. Азыркы күндө Кемчонтой сыяктуу байдын балдары барбы? Болсо, аларды кантип ондоого болот?

Күткөн жооп: Кемчонтойго окшогон, акыл-эси бар туруп, акылы менен ойлонуп иш кылбаган эси жок балдар көп. Сабакка көңүл бөлбөй, эси-дарты уурулук, тоноочулук же күч көрсөтүп кээ бир окуучуларга акча салык салып, уруп-сабаганды кесип кылып алгандар жок эмес. Азыркы мезгилде чоңдордун, байлардын балдары акылы бар туруп кумар ойноп, нааша чегип, баңги заттарын колдонгон балдар, кыздарды көрөсүң. Эгерде досун ошондой болуп калса кантесиң? Кошулат белең? Атүгүл ушундай балдарды «авторитет» деп коюшат. Кана эмесе ар ким өзүнүн оюн айтып көрсүн. Балдар арасында чын эле ошондой балдар кадырлуубу?

(Окуучулардын оюн толуктайбыз)

Андай жоруктарды азайтуунун үстүндө бардык укук коргоочулар, медицина кызматкерлери иш алпарууда.

Ошентип, поэма боюнча жалпы түшүнүк бышыкталат.

Поэmanın бүгүнкү күндөгү мааниси боюнча топтор ортосунда талаш-тартыш, учурдагы маселе боюнча өз пикирлерин билдиришет.

Өнүктүрүүчү топ:

Ден соолугу начар майып балдарга өкмөт кандай камкордук көрөт?

(Окуучулардын жообун толуктап турабыз)

Ал эми, ден соолугу начар майып балдарды мамлекет коргоого алган. Алар үчүн атайын дарылануучу жайлар, окуу жайлар бар. Аларга арнап уюштуруучулар жылына дем берүүчү концерттер тартууланат, кызыктыруучу белектер берилет.

Жыйынтыктоо: Документалдык фильмден үзүндү көрсөтүү.

Үй тапшырма: «Кемчонтой» поэмасын маанисин түшүнүп окуп келүү.

Кемчонтойду кандай элестетесиңер, сүрөт тартуу. Класстер түзүү. Сөздүк менен иштөө.

II глава боюнча корутунду

Эмгектин бул главасында окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин айрым класстарында кээ бир темаларды окутуунун методикалык ыкмалары сунушталды. Жалпы глава «Эл акындарынын чыгармаларын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерди үйрөтүүнүн методикалык системасы» деп аталып, анын биринчи бөлүгү «Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн адабият таануу жана методикалык негиздери», ал эми экинчи бөлүгү «Орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун дидактикалык жана методикалык принциптери жана аларды өркүндөтүүнүн жолдору» деп аталды.

Главада Тоголок Молдонун «Эшек менен Булбул», «Иттин доолдай тиктирем дегени», «Кемчонтой», «Телибай тентек», Молдо Кылычтын «Зилзала», Жеңижоктун «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» деген чыгармаларын окуучуларга үйрөтүү процессинде мугалимдер жетекчиликке алууга тийиш болгон методикалык ыкмаларды жана жолдорду сунуш кылдык.

Жогорудагы чыгармаларды талдоо процессинде биз натыйжалуу деп эсептеген методика төмөнкүдөй компоненттерден турары белгиленди:

1. Сабакта өтүлүүчү чыгарманы орус адабиятындагы же боордош элдердин адабиятындагы окшош чыгарма менен салыштыруу (Тоголок Молдо – И.А.Крылов – Абай Кунанбаев).

2. Үйрөнүлүп жаткан чыгарманын кыргызча түп нускасын орусча котормосу менен салыштырып анализдөө, котормолорду талдоо.

3. Көркөм тексттердеги этномаданий идеяларды таап чыгуу жана алардын жалпы адамзаттык руханий дөөлөттөр менен байланыш-катышын аныктоо.

4. Тексттерге лингвистикалык, этномаданий талдоо жүргүзүү.

5. Окутууда сабактын интерактивдүү усулдарын пайдалануу.

6. Окуучулардын сүйлөө маданиятын, бөтөн тилде маңыздуу жана туура сүйлөй билүү компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга жардам берүү.

7. Сабакта көркөм чыгарманы үйрөнүү процессинде адабият таануу, адабий сын багытындагы эмгектерди пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири табуу жана колдонуу.

8. Жаңы табылгаларды практикасында пайдаланып жаткан мугалимдердин тажрыйбаларын чыгармачылык менен өздөштүрүү.

9. Сөздүк жумуштары, коммуникативдүү диалог, окуучулардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн арттыруу үчүн ар кандай ыкмаларды колдонуу.

10. Кыргыз тилдүү чөйрөдө көп болуу, кыргызча китептерди окуу, элдик төкмөлөрдүн чыгармаларын өздөрүнүн аткаруусунда угуу, кыргызча айтыш кечелерине баруу – биз

сунуш кылган окутуу процессине таасир этүүчү жолдордон экендиги аныкталды жана мугалимдерге сунушталды.

Ушул эле главада эл акындарынын ар түрдүү жанрдагы жана тематикадагы чыгармаларын үйрөтүү процессинде ошол материалга ылайык жеке өзгөчөлүктөр боло тургандыгы көрсөтүлдү.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде (класстарда) кыргыз адабият окутуунун жеке предметке таандык дидактикалык принциптерин жана окутуу методдору аныкталды. Эмгекте методисттин, окуу-нормативдик материалдардын, окуу китебинин, мугалим биримдигинин туура белгилешин, колдонушун көрсөттүк жана алардын эффективдүүлүгүн конкреттүү мисалдар аркылуу ачып бердик.

III ГЛАВА. Эл акындарынын чыгармаларын окутуу процессинде окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун ыкмалары жана жолдору

3.1. Кыргыз эл акындарынын чыгармаларын окутуу аркылуу окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологиялары

«Кыргыз Республикасынын мектептик билим берүүсүнүн мамлекеттик билим стандартынын» алкагына кирген «Кыргыз адабияты (окутуу орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептер жана класстар үчүн)» предметинин алган билимдердин негизинде бүтүрүүчүлөр төмөндөгүдөй компетенттүүлүктөргө ээ болушу керектиги айтылат.

Адабий чыгармаларды өздөштүрүү боюнча ишмердүүлүктүн негизги түрлөрү:

- ар кандай жанрдагы чыгармаларды кыргыз тилинде окуу;
- кыргызча үн кубултуп көркөм окуй алуу;
- окугандарын ар кандай түрдө (толук, кыска, тандоо менен) айтып бере алуу;
- ыр түрүндөгү тексттердин айрымдарын жатка айтып берүү;
- тексттин маанисин ачып берүүгө багытталган суроо-тапшырмаларды аткара алуу;
- чоң чыгармалардын үзүндүлөрүн жана жөнөкөй формада жазылган аңгеме, ырларды анализдөө;
- эпикалык чыгарманын тексти боюнча план түзө алуу;

- чыгармага пикир айта билүү.

Кыргыз адабиятын окуп-үйрөнүү менен бөтөн тилдүү мектептердеги окуучулар төмөнкүлөрдү билүү жана түшүнүүсү зарыл:

- адабияттын көркөм сөз өнөрү экендигин;
- окуп-үйрөнүлүп жаткан чыгармалардын мазмунун;
- кыргыз фольклорунун негизги жанрларын.

Кыргыз адабиятын окуп-үйрөнүү менен бөтөн тилдүү окуучулар төмөнкүдөй көндүмдөргө ээ болушу керек:

- көркөм текстти кабыл алуу жана талдоо;
- көркөм тексттин маанилүү жерлерин өзгөчө бөлүп алуу;
- адабий чыгармаларды тек, түр, жанр боюнча аныктай билүү;
- каармандарга мүнөздөмө берүү;
- көркөм - сүрөттөө каражаттарынын ролун билүү;
- чыгармалардын эпизоддорун, деталдарын, каармандарын салыштыра алуу;
- адабий тилдеги эрежени сактоо менен текстти көркөм окуу жана жаттагандарын айтуу;
- окуп - үйрөнүлгөн чыгарма боюнча оозеки жана жазуу түрүндө ар кандай суроо-тапшырмаларды аткара алуу.

Адабияттан алган билимин, билгичтигин, көндүмдөрүн практикалык ишмердүүлүгүндө жана турмушунда пайдалана алуу үчүн:

- мамлекеттик тилде эркин баарлаша билүүгө;
- кыргыз адабий тилинин нормасында байланыштуу оозеки жана жазуу түрүндөгү тексттерди түзө билүүгө;
- окурмандык туура табитке ээ болууга;
- көркөм чыгармаларды өз алдынча баалай алууга;
- кыргыз тилин сыйлап-урматтоого жетишүүгө тийиш» [139, 219-б.].

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окуучулардын кыргыз адабиятынан компетенттүүлүгүн

калыптандыруу менен биз алардын ар тараптуу өнүгүүсү үчүн кам көрүп, алардын теориялык ой жүгүртүүсүн жогорулатып, тилдик интуициясын, адабий ишмердүүлүгүн, көркөм чыгарманы түшүнө жана түшүндүрө билүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатабыз. Мунун өзү алардын адептик жана толеранттык сапаттарын калыптандырат. Бул предметтен окуучулар жетишүүчү компетенциялар төмөнкүдөй компоненттерден (сүрөт 3.1.1.) турат.

Сүрөт 3.1.1. Компетенциянын компоненттери

«Компетенттүүлүк» түшүнүгү латын тилинен алынып, «иш билгилик», «билермандык», «керектүү билимге, ык-машыгууга ээ болуу» деген түшүнүктөрдү туюндурат.

Компетенттүүлүк - окуучулардын ар түрдүү билимдердин элементтерин жана иш-аракеттин ыкмаларын белгилүү бир кырдаалда (окуу, инсандык, кесиптик) өз алдынча колдонууга болгон жалпылаштырылган жөндөмдүүлүгү.

«Компетенция - өз ара байланышта билим алуу, машыгуу, түшүнүү, билүү максаттарын көздөгөн ишмердүүлүктүн жыйындысы» [172, 4-б.].

Компетенция – окуучунун белгилүү бир кырдаалда (окуу, инсандык, кесиптик) натыйжалуу, майнаптуу иштөөсү үчүн зарыл болгон билим даярдагына карата алдын ала коюлуучу социалдык талаптар (нормалар, стандарттар) тизмеси.

Коммуникация - латын тилинен «билүү, таануу, тажрыйбага ээ болуу» деген түшүнүктү билдирет. Эмоционалдык жана интеллектуалдык мазмунду билүү жана маанилүү маалымат менен бөлүшүү процесси.

Демек, кыргыз адабияты предметинен коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ кылуу бул - текстти көркөм окууга жана аларды кыргыз тилинде сабаттуу, жеткиликтүү сүйлөп берүүгө; тексттеги сөздөрдүн маанилерин чечмелөөгө; тексттин айланасында суроо-жооп аңгемелешүүгө; тилдик-коммуникативдик багыттагы чыгармачылык аракеттерди, ар кандай темадагы баяндама жана дил баяндарды аткара билүүлөрүнө үйрөтүү менен көркөм адабий чыгармалар, андагы образдар аркылуу окуучунун ички дүйнөсүн ачууга, оозеки көркөм кебин өркүндөтө билүүгө, эң башкысы кебин калыптандырууга, чыгармалардын таасири астында баланын ички дүйнөсүн тазартып, окутуп, тарбиялоого жетишет.

Окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу иши (сүрөт 3.1.2.) кыргыз адабиятын окутуунун бардык этаптарында жүзөгө ашыруу максатка ылайык.

Сүрөт 3.1.2. Коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу иши

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты сабагында окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу, анын ичинде коммуникативдик жана этномаданий компетенттүүлүктөрүн жетилдирүү, б.а., кыргызстандын түпкү улутунун тарыхый, маданий, этникалык, тилдик өзгөчөлүктөрүн ачып берүү оор проблема болуу менен бул сабактарда улам бышыкталып, тереңдетилип барылуучу процесс болууга тийиш.

А.Алимбеков мындай дейт: «... мектеп окуучуларынын компетенциялары – тигил же бул мамлекеттин эртеңки атуулунун кишиликти сапаттарынын көрсөткүчү. Ошондуктан негизги компетенциялар азыркы илимий прогресс менен маалыматтык коомдун жалпы универсал дөөлөттөрү менен бирдикте окуучунун этномаданий иденттүүлүгүн калыптандырууга багытталышы абзел.

«Этномаданий компетентүүлүк» – бул тарыхый эс - тутуму, инсандык нарк - нускасы жетик, өз улутунун рухий дөөлөттөрүнө сыйчыл мамилеси, аны өздөштүрүү дымагы жогору, өзүн өткөн менен келечекти туташтырып туруучу көпүрө катары даярдоого карата сезим – туйгулары, жүрүм - туруму менен айырмаланган окуучунун инсандык сапаттарынын көрсөткүчтөрү. Окуучулардын этномаданий сапаттары - анын негизги компетенцияларынын ажырагыс звеносу, компоненти» [13, 24-25-66.].

Мына ушундай жагдайдан улам биз Молдо Кылычтын «Чүй баяны» поэмасын окутуу багытында методиканы сунуш кылабыз.

«Чүй баяны» бөтөн тилдүү окуучуларга кыргыз элинин фаунасы, флорасы тууралуу маалыматтарды берүүдө, аларды үйрөтүүдө абдан мүмкүнчүлүгү чоң чыгарма. Ушул 650 саптан турган поэмасында акын өсүмдүктөрдүн (флоранын) 180, жаныбарлардын (фауна) 73 түрүнүн атын атайт. Атын атап эле чектелбестен ар бирине кыска, нуска мүнөздөмө да берип кетет. Бул болсо азыркы Кыргызстандын жерин жердеген орус, украин, немец, корей, дунган, өзбек, тажик, татар ж.б. улуттагы балдар үчүн, ал гана эмес табияттан окчун калган кыргыз балдары үчүн да өтө пайдалуу.

Чыгарманын башында окуучулар Молдо Кылыч тууралуу маалымат алууда анын билимдүүлүгү жөнүндө так билиши керек.

Тарых изилдөөчү жана ал материалдарды кагаз бетине түшүргөн О.Сыдыковдун жазганына караганда Молдо Кылычтын теги Темир тукумунан болгон. Мисалы Үркүнчүнүн уулу Кудайберген Османаалы Сыдык уулунун айтуусунда «экинчи Адисон» болмок экен, чымчыкка чымчык алдырган, аргендин добушун башка бир нерсеге көчүрө турган, он төрт кыл менен керемопон добушуна жакын күүлөрдү ойлоп чыгарган; Карасай деген уулунан тараган Жакып дегени ажы

болгон, Абыр деген уулунун баласы Нарынкул Уфадан Медресе Алияны 1914-жылы 15-апрелде бүтүп келген; Шадыкан дегенинин бир уулу Бектен да ажы болгон; Ыбыке деген уулунан тарагандардан да Канат дегени ажыга барган, атактуу киши эле, анын уулу Ыскак да 1914-жылы 21-апрелде Медресе Алияны бүтүрүп келген [162, 36-37-б.].

И.Арабаев да өткөн кылымдын башында Казандан чыккан Кылычтын «Кыссаи зилзала» деген китебине кириш сөз жазып, анда ал кишини «сабаттуунун тунугу», «машфур», жыйырма жылдан бери кол китептерди жазып келе жатат деп мүнөздөйт. Кыргыздар да жөнөкөй эле катардагы бир кишини «молдо» деп атаган эмес. Ошол Кылыч Молдо адегенде Жумгалда Баян молдодон кат сабатын ачып, андан соң Чүйдө Мамбеталы жана Ак Молдо дегендерден билим алуусун улантат.

Мына ушундай сабаттуулук анын «Чүй баяны» поэмасынын даана көрүнөт.

Поэмада эң алды менен орус класстарындагы окуучуларга ачып берүүчү нерсе – 19-кылымдагы кыргыз жериндеги өзгөрүүлөр, ошол өзгөрүүлөргө себеп болгон нерселер, жаңы өзгөрүүлөрдү элеттик кыргыздардын кабыл алуу психологиясы.

Мисалы, ыр класста окуучуларга көрктүү окулат.

Кара куурай, зыгыры,	Мисте менен бадамы,
Салып туруп зоотко,	Капта турат жыйылуу,
Сыгып алар майы бар.	Топтоголок жаңгагы,
Кытай конок, күнжүтү,	Сабиз, пияз түрүптөрү –
Уруктары дагы бар.	Күрүч басып жесеңиз.
Картөшкө менен шалгамы,	Калемпири, мурчу бар,
Араласаң жол бербес,	Ачуу болот түгөнгүр,
Алча менен алманы.	Ашка салса курчу бар.
Арбын экен көбүнчө	Кызыл алма багында,
Бышыкчылык кезинде,	Барып көрсөң базарда.
Өрүк менен шабдалы.	Дүнүйөсү жанында.
Жийдеси бар, тыты бар,	

Алмурут деп бир жемиш,
Жаны чыкты, ушул бар.

Мына ушундай тексттер окулуп бүткөн соң мугалимдин милдети – тоодон келген кыргыздын Токмок базарына жана жалпы эле Сары- Өзөн Чүйгө кызыгуусунун себептерин ачып берүү менен байланышат. Бул жерде окуучулар сөз өстүрүү үчүн жана кыргызча текстти андап билүү үчүн беде, кара куурай, зыгыр, кытай конок, күнжүт, шалгам, жийде, тыт, мисте, бадам, калемпир, мурч, ашкабак, бадыраң, карагат, бүлдүркөн, кожогат, чие, текей, мандалак, ышкын, сарымсак, балжууран ж.б. өсүмдүктөрдүн кыргызча аталыштары менен бирге эле орус тилиндеги жана эл аралык жалпы аты (илимдеги аты) кандайча айтылары окуучулар менен мугалимдин бирдиктүү аракетинен улам табылат.

Же айрым жаныбарларды өздөрү эле:

чегиртке – саранчи

жер кирпи, кирпичечен – ёжик

арс чычкан – қрыса

ташбака – черепаха

көл бака – лягушка деп орусчага которушат.

Ушундай эле жол менен поэмадагы коңуз, сөөлжан, сүлүк, парвана сыяктуу курт-кумурска, көпөлөктөрдүн, жаачы, ала күлүк, каркыра, турна, каз, өрдөк, сонор, кызыл короз бозтек, каракунас, бир казан, ак чардак, чулдук, тартар, көк кытан, кара карга, кекилик, айры куйрук, кулалы, каракур, көгүчкөн, бөдөнө, безбелдек, кашкалдак, көк карга, күкүк, бабырган, үкү, кара бүркүт, жору, ала карга, кузгун, сагызган, тазкара, аксары, алагүү, сүтак, жорго тоодак, бактек, тунжур, кумпай, күйкө, туйгун, тынар, турумтайы, мыкый, ителги, ылачын, жагалмай, кыргый, чүйлү, куш, шумкар, аңыр, кара каз, ызгыч, кажыр сыяктуу канаттуулардын кыргыз жана орус тилдериндеги аталыштарын билет.

Ошол эле кезде ар биринин жеке өзгөчөлүктөрүн да чыгармадан таап чыгат.

Балтырканы билектей,
Балжууранын карасаң,
Жалбырагы этектей.

.....

Коңуздары муштумдай,
Сар жыландын чондугу
Жаш баланы жуткандай.
Чегирткеси сакадай,
Көпөлөктүн чондугу
Көйнөгүнө салдырган,
Кадим алка жакадай.

Бул жерде салыштыруулар (балтыркан – билек, жалбырак – этек, коңуз – муштум, чегиртке – сака, көпөлөк – алка жака ж.б.) аркылуу окуучулар салыштырылып жаткан нерсенин да, салыштырылган нерсенин да башкы белгилерин аңдап билет.

Кыргыз элинин улуттук маданиятында жей турган тамактарды тазалык, актык менен салыштырат, канаттуу куштарды эркиндик, көк асман менен салыштырып, аларды ошолорго окшотот. Кыраан куштарга, алгыр канаттууларга өзгөчө маани берилет, себеби мергенчилик менен күн көргөн эл тиричилигинде алардын мааниси айрыкча болгон.

Молдо Кылычтын бул поэмасында да ошондой.

Канаттуунун кырааны
Толуп жатат тоосунда
Тунжур, кумпай, күйкөсү
Туйгун менен тынары.
Турумтайы, мыкыйы,
Ителгиси, ылачын,
Жагалмайы, кыргыйы,
Чүйлү менен кушу бар,
Кыябына келтирсе,

Кыраан болор шумкары.

Молдо Кылыч өз поэмасында көп жаныбарлардын бул жашоодогу функциясын да кылдаттык менен көрсөткөн учурларды тексттен таап чыгууга болот. Мисалы, окуучуларга мындай тапшырма берилет, б.а. сөз жазылат. «Ызгыч». Окуучулар тексттен ызгычка мүнөздүү нерселерди табат: («сазга конгон ызгыч»), «кажыр» («орок тумшук кажыр» ж.б.).

Мүмкүн болсо сабактарда бул куштардын сүрөттөрү же дисктерден фильмдер көрсөтүлгөнү натыйжалуу болот. Бул чыгарманы башка предметтердин (зоология, ботаника, география, кыргыз тили) мугалимдери менен биргелешип, интеграциялап окутуу да поэманы ар тараптуу түшүнүүгө жардам берет.

А.Эркебаев: «Мында Чүй өзөнүнүн кооз жаратылышы кылдат тартылат, бул жерге орустардын келиши менен чарбалык турмуштун жанданышы, соода-сатыктын өр алышы, кыргыздардын отурукташа башташы, орус калкынын ар кандай ишке маш экенди реалисттик планда сүрөттөлөт» [179, 95-б.] - деп жазат. Мына ушул пикирди айтуу менен 19-кылымда орустардын көчүп келүүсүнүн натыйжасында кыргыздардын социалдык-маданий турмушунда прогрессивдүү өзгөрүүлөр болгондугу мугалимдин талдоолорунда ишке ашырылат.

К.Асаналиев бул чыгарманы мындайча баалайт: «Балким Молдо Кылычка чейин, андан кийин да кыргыз жеринде өскөн чөп-чардан баштап, кыбырап жашаган жан-жаныбарларга чейин бирден эсептеп, натуралдык түрүнөн баштап, көркөм сүрөтүнө чейин кеңири панорамасын жараткан бир дагы акын болгон эместир. Маселен, «Керме Тоо», «Жинди суу», «Чүй баяны» казалдарындагы жөнөкөй эле аталып чыккан өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, куштардын аттарынын өзү эле кыргыз жеринин табиятын таанып билүүгө канчалык агартуучулук мааниси бар. Бирок бул анчейин гана эмпирика,

же жөн эле санат эмес, көп учурда табияттын даана тартылган пластикалык сүрөтү» [26, 6-б.].

Адабиятчылардын бул пикирлери адабият мугалиминин эсинде болуу менен бул чыгарманы адабий-маданий мурас катары гана карабастан андагы таанытуучулук, агартуучулук мааниге да өзгөчө маани бериши керек. Ал үчүн мугалимдин окуучунун инсандыгын жогорулатууга багытталып аткарылуучу методикалык ыкмалар:

- текстти көркөм окуу;
- тексттеги түшүнүксүз сөздөрдүн маанилерин чечмелөө;
- текстти орус тилине которуу;
- орусча котормосу менен кыргызчасын салыштыруу;
- поэмада айтылган жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн жалпы мүнөздөмөсүн ботаника, зоология сабактарына таянып ачып берүү;
- архаикалык сөздөр менен, синоним, антоним, омоним сөздөр менен иштөө;
- тексттин айланасында суроо-жооп аңгемелешүүлөрү;
- сүрөт көрүү, сүрөт тартуу;
- Сары- Өзөн Чүйгө, Токмок шаарына крайтаануу экскурсияларына баруу;
- өсүмдүктөрдү топко бөлүү (жапайы, бакча же жемиш, желбей турган ж.б.);
- жаныбарларды топко бөлүү (канаттуулар; жырткычтар; териси баалуулар; адамга пайдалуулар; адамга зыяндуулар; колдо багылгандар; жапайылар ж.б.);
- Молдо Кылычтын мезгилиндеги Чүй жана азыркы Чүйдү салыштырган экологиялык темадагы диспут;
- Чыгарманын негизинде эссе, дилбаян жазуу (кыргыз тилинде);
- Тексттен үзүндү жаттоо ж.б.

Орус класстарында Молдо Кылычтын «Чүй баяны» поэмасын окутуу аркылуу кыргыз жергесинин жаратылышын көрсөтүп, окуучулардын аң-сезиминде маданий-экологиялык тарбиясын, эстетикалык табитин жогорулатууга мүмкүн.

Таанытуучулук жагы менен бул чыгармага жакын ыр Б.Алыкуловдун «Бул куштардын санаты» деген чыгармасы.

Барпы Алыкулов – комуздун коштоосу жок, өзүнчө ыргакта, ичкилик кыргыздарына мүнөздүү обон менен ырдаган насаатчыл жана төкмөлүгү шыр кеткен таланттуу акын. Анын ырларын окуучуларга жеткирүүдө ошол өзгөчөлүктөрүн ачып берүү мугалимден бир топ кыйынчылыктарды талап кылат. Акындын ырларынын ичинен орус класстарында «Бул куштардын санаты» деген чыгармасы окутулуп келет. Андагы окуучулар өздөштүрүүгө тийиш болгон нерселер: Акындын ырындагы канаттуулардын түрлөрүнүн көрсөтүлүшү. Куштардын ар биринин өзгөчөлүктөрү жана алар турак кылып, мекендеген жерлер. Жаныбарлардын жашоо үчүн, жан багуу үчүн күрөшү. Кыргыз элинин куштарга болгон мамилеси. Учурдагы экологиялык проблемалар. Куштар тууралуу аңгеме жүргүзүү. Канаттууларга байланыштуу окуучулар өздөштүрө турган жаңы сөздөр, ал сөздөрдүн лексикалык маанилери, синонимдери, антонимдери.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучулары үчүн Барпы Алыкуловдун сүрөт-портретин көрсөтүү да маанилүү, анткени анын көзүнүн азиздиги балдар үчүн жана алдыда окулуучу текстти баалай билүү үчүн маанилүү факторлордун бири.

«Карап турган калайык,

Кайсыдан айтсам ылайык?» - деп текст башталуу менен Барпы акын өз алдына чоң маселени көтөрүп чыгууга даярдандыгын окуучулар түшүнөт да, эми эмнени айтат экен деп көңүл буруп калышат. Анан дагы мында кыргыз акындарынын кайсыл шартта, кимдердин алдында, кайсыл жана

кандай аудиторияда чыгармаларын элге тараткандыгын, ырчылардын калкка өнөрүн жеткирүүнүн формаларын көрөбүз. Бул жол – калайык калк менен бетме бет келүү, бири-бирин тиктешүү, элдин – ырчыны, ырчынын – элди карап туруусу экен.

Ушул эки сапты окуп туруп, мугалим окуучулардын бүйүрүн кызытуу үчүн «Чын эле акын кайсыдан айтышы мүмкүн» деген суроо койсо да болот. Ага текст менен мурда тааныштыгы жок окуучулар ар кандай жоопторду берип көрөт.

Текст андан ары тааныштырылат:

Куудан айтсам ылайык.

Куш төрөсү – буудайык,

Ит төрөсү – кумайык,

Ырдай атсам ылайык.

Жомокчуга жолобой,

Сындай атсам ылайык.

Бул жердеги окуучулар үчүн түшүнүксүз сөздөр – буудайык жана кумайык. Аталган жаныбарлар тууралуу түшүнүк берүү үчүн мугалимдер кыргыз мифологиясы менен тааныш болушу керек. «Буудайык» деген сөзгө дайыма «куш төрөсү» деген эпитет кошо айтылат. «Төрө» деген болсо баарынын бийик, баарынан улук, эң биринчи деген маанилерде. Молдо Кылычтын бир чыгармасы да «Куш төрөсү – буудайык» деп аталат. Демек буудайык бүркүттүн эң кубаттуусу, күчтүүсү, аны турмушта кездештирүү өтө кыйын, а түгүл мүмкүн эмес, ал мифологиялык жаныбар.

Ал эми кумайык болсо, бул дагы жогорудагы буудайык сыяктуу элдин мифтик түшүнүгүнөн улам калк арасында айтылып калган жаныбар. Эгер буудайык асманда жашаган, көктүн ээси болсо, кумайык жерде жашаган, жердин ээси. Баатыр Манастын итинин аты да Кумайык. Ал да мифтик жаныбар. Эл арасында тараган уламыш боюнча көктүн ээси жорунун басып жаткан жумурткасын таап, аны адам чегип

алып, үйүнө келип, бакса алгыр тайган, карышкырга да кол салган, адамдын жан жолдошу, акылдуу, жытчыл, аңчы ит чыгат экен. Ит төрөсү – кумайык деген ушундан улам айтылып жатат.

Ушундай жолдор менен сабакта Барпы Алыкуловдун ырында айтылган ар бир канаттуунун мүнөздүү белгилери, сапаттары саналып берилет.

Андан ары окуучулар ырдын калган бөлүгү менен таанышууну улантат:

Жандардын бири – карчыга	Бардык куштун ичинен,
Жарашыктуу жалпыга,	Ителги күчтүү балбаны.
Куш учкулу – карчыга.	Аскага кирсе кекилик
Далбага түшөт кара куш,	Аябай чеңгел салганы.
Ак шумкар учкул – сара куш.	Кекилик качып кутулбайт,
Туйгун – куштун асылы	Калтырап бошойт дарманы.
Баштап жүрөт тана куш.	Чүйлү – куштун кичиги,
Теректин сындуу чынары,	Талыбайт учса канаты.
Куштардын алгыр тынары.	Шакылыктап сайраган -
Ылаачын андан кем эмес,	Сагызгандын адаты.
Ыргыта тээп турары.	

Ошентип, окуучулардын текст менен таанышуу процессинде бир нече кырдаалдар пайда болот. Алар: кыргызча куштардын аталышы, куштардын жашаган мекен-жайы, куштардын образы, алардын адамдарга пайдасы жана зыяны, куштардын турмушу менен адам турмушунун ассоциацияланышы, жашоо жана жан багуу үчүн куштардын күрөшү, кыргыздардын канаттууларга жасаган мамилеси; канаттуу жана адам; адам жана алгыр куштардын алардын тиричилигиндеги мааниси ж.б.

Текстти андан ары окуу процессинде куштардын образы, алардын тышкы белгилери гана көрсөтүлбөстөн, аларга карата акындын симпатиясы, антипатиясы берилет.

Мисалы, бүркүт:

Бөрүнү алат бөктөрүп,	Чеңгелин салып качырган,
Бүркүттүн артык кайраты.	Курч тырмагын батырган.
Түлкүнү көрсө түйүлгөн,	Баатыр бүркүт көрүнсө,
Тутамын деп сүйүнгөн,	Жолборс да чочуп бакырган.
Алыстан көрүп бүркүттү	Томогонун ичинде,
Түлкү шашып жүтүргөн.	Бүркүттүн көзү ачылган.
Качканы менен коёбу,	Учкул куштун кырааны
Кайраттуу бүркүт тигилген!	Ушинтип ырда айтылган.

Мында окуучулар бир гана бүркүт тууралуу андап билбестен, ошол бүркүт менен байланышкан калган жаныбарлардын (бөрү, түлкү, жолборс) да бейнеси менен таанышып, алардын ар биринин ордун аныктайт.

Тексттин андан аркы бөлүктөрүндө ошондой эле жол менен калган канаттуулар менен окуучулар таанышып барат.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептин окуучулар контингентин негизинен шаардык жана шаар типтериндеги райондук борборлордун балдары түзөт. Алар болсо тоодогу канаттуулар тууралуу элестете албайт, алар гана эмес айылдардагы кыргыз мектептердин окуучулары да эле бүркүт, ылаачын, ителги, айры куйрук, жору, турумтай, торгой ж.б. канаттуу куштарды бири-биринен айырмалай билбейт. Андыктан да дал ушул текст окулуп жатканда окуучулардын элестөөлөрү бүдөмүк болот, ошон үчүн текст окуу процессинде мугалим канаттуулардын сүрөтүн фото аркылуу, живопись аркылуу көрсөтсө, эгер мүмкүн болсо видео дискте ошол канаттуулардын учкандагы, сайрагандагы, чакыргандагы үнүн, башка жаныбарларга аңчылык кылган учурларын көрсөтө кетсе тексттин эмоционалдык, тарбиялык жана таанытуучулук күчү бир кыйла жогору болот.

Биздин методика боюнча текст андан ары окулат:

Ылаачындан жашынат

Кептер зоонун бетинде.

Үкүнүн көзү ачылат
Күн баткан соң кечинде.
Таскара, кажыр зор болгон,
Тырмагы жоктон бечара.
Канаттуудан алалбайт.
Шул жагынан кор болгон.
Алыста арам мал өлсө,
Таскарага билинген.

Андан ары кулаалы менен жамансардын кубалашышы, куйругунда агы бар бөктөргө, жөжөгө бат жеткен айры куйрук, чөжөгөт, эмне алганын билбеген жагалмай, кыргыйга күйкөнүн окшоштугу, ушундай куштардын баарын мүнөшкөрдүн таптаганы, туйгундун уларды качырышы сыяктуу маалыматтарды алабыз.

Автор айрым куштарды кыска, нуска, учкул сөз формасында берет:

Кыргый – куштун сулуусу,
Турумтай – куштун баласы.
Канаттуу куштан – буудайык,
Тумшуктуу иттен – кумайык.

Мына ошентип кайра дагы жаңы куштар, канаттуулар менен таанышабыз. Аларды мурдагылар менен салыштыруу мүмкүнчүлүгү ачылат. Эң негизгиси мында адам менен канаттуулардын образдык жакындыктарын көрөбүз. Адабиятчы К.Исаков: «Кыргыздар арасында элдик идеалдар ар дайым демократиялуу болгон, азчылыктын көпчүлүктү башкарып алуусун караламан калк айыптаган. Эл түзгөн жомоктордо адилеттүүлүк аягында жеңишке жетишип, эл тараптагы каармандар эл бийлеп калган. Мындай сүймөнчүлүккө жетишүү үчүн анын адамдык сапаттарында – чынчылдык, тапкычтык, боорукердик, күрөшүүчүлүк ж.б. оң касиеттер болушу керек деп эсептешкен. Кыргыздар балдарын атайын эрдиктин идеалдарына тарбиялашкан, аны үчүн аларды тайманбас,

коркпос, эр жүрөк, алгыр, шамдагай кылып өстүргөн. Анткени алардын жоокерчилик заманы, көчмөндүк турмушу, тоо арасындагы катаал климаттык шарты мына ошондой жашоо образын күтүнүүнү талап кылган. Ошол жашоо-тиричилигинде кыргыз эли ар дайым жаратылышка байкоо салып, кайсыл жаныбардын кандай сапаттары бар экендигин өтө терең жана ар тараптуу өздөштүргөн. Бул билим-тажрыйбалары тамсилдерди жаратууга чоң жардамын көрсөткөн.

Кыргыз элдик тамсилдериндеги каармандар тоолуу элдин курчап турган фаунасы менен флорасын терең өздөштүрүүнүн гана көрүнүшү эмес, ошолорду адам мүнөздөрү менен жуурулуштуруунун да, символдоштуруунун да, көркөм параллель түзүүнүн да эң сонун үлгүсүн демонстрациялай алат», - деп жазат. [74, 57-58-66.] Демек, кыргыз тамсилдери түздөн түз айбанаттар тууралуу жомоктордон келип чыккан. Ал эми тамсил болсо Р.Кыдырбаева жана К.Асаналиев белгилегендей: «Бір түрүндө, кээде проза түрүндө жазылган акыл-насаат маанисиндеги, көбүнчө аллегориялык образдар менен шөкөттөлгөн чыгармаларды тамсил деп аташат. Тамсилде камтылган персонаждардын образы сюжеттик окуялар, турмуштук кырдаалдар көпчүлүк басымдуу учурларда ар түрдүү жаныбарлардын, айбанаттардын, жаратылыштык кубулуштардын түздөн-түз катышуусунда каймана мааниде сүрөттөлөт. Бул жанрдын көркөмдүк бирден-бир өзгөчөлүгү, ал ар дайым жыйынтыктоочу ыр саптары менен аяктайт. Ал ыр саптарында бүткүл тамсилдин идеялык мазмунуна сентенциялык, акыл-насаат иретиндеги поэтикалык корутунду берилет» [99, 503-б.].

Жогорудагы текстти үйрөнүүдө текст окулуп бүткөн соң же текстти окуу процессинде эле төмөнкүдөй методикалык ыкмаларды жана жолдорду колдонуу — сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатуучу ыкмалар экендигин аныктадык.

1. Көркөм окуу (мугалимдин окуусу, окуучулардын окуусу, көркөм окуу чеберчилигине ээ артисттин окуусу).

2. Канаттуулардын ар бирин мугалим сөз менен кыскача мүнөздөп берүүсү (жогорудагы кумайык менен буудайыкты мүнөздөгөндөй ыкма менен).

Ал куштар: куу, буудайык, карчыга, кара куш, ак шумкар, туйгун, ылаачын, ителги, кекилик, чүйлү, сагызган, бүркүт, кептер, үкү, таскара, кажыр, кулаалы, жамансар (жаман сары), бөктөргө, айры куйрук, чөжөгат, жагалмай, кыргый, күйкө, улар, турумтай, торгой.

1. Жогорудагы куштардын атын ушундайча жазып, алардын тушуна мүнөздүү белгисин кыргызча жазып чыгуу.

2. Куштардын сүрөтүн көрүү.

3. Дисктерден же телепрограммалардан жазылып алынган тасмалардан жогорудагы куштардын жашоосу, тиричилиги, башка жан-жаныбар менен мамилелерин байкап, алар тууралуу класста сүйлөп берүү.

4. Бул же тигил кушту мүнөздөөдө автор колдогон салыштырууларды, эпитеттерди, метафораларды таап, эмне үчүн аларды колдонуп жаткандыгын аныктоо.

М.: «Куш учкулу – карчыга»,

«Туйгун – куштун асылы»,

«Ителги күчтүү балбаны»

«Чүйлү – куштун кичиги» ж.б.

5. Түшүнүксүз сөздөрдү орус тилине которуу.

М.: далбага түшөт; чынар; ыргыта тээп турары;

аябай чөнгөл салганы; калтырап бошойт дарманы ж.б.

6. Кээ бир сөздөрдүн синонимдерин табуу.

М.: кароо – тиктөө

ылайык – туура

жолобоо – жакындабоо

далба – ызы-чуу, калбаа

дарман – күч, кубат, кайрат

пайлоо – аңдуу

өлүмтүк – тарп

балапан – жөжө

топтолуу – чогулуу

кыраан – алгыр ж.б

7. Айрым сөздөрдүн антонимдерин табуу.

М.: балбан – күчсүз, коркок

курч – мокок, алсыз

арам – адал.

8. Кээ бир сөздөрдүн омонимдерин аныктоо.

М.: куу – 1. канаттуу

2. ак куу (лебедь)

3. сапат, мүнөз (митайымдык)

4. этиш (мисалы, корозду куу)

карчыга – 1. жаныбарлардын органы (кабырганын бири)

2. канаттуу куштун аты

туйгун – 1. куштун аты

2. бир нерсени сезгин, билгин деген мааниде

11. Үйгө тапшырма берүү:

– Куштардын сүрөттөрүнүн астына акындын алар тууралуу мүнөздөөсүн жазуу.

– Канаттуулардын сүрөттөрүн тартуу.

– Ырдан айрым үзүндүлөрдү жаттоо.

– Диалектилик (ичкилик диалектиси) сөздөрдүн (пайлаган, эшитсе ж.б.) маанилерин кароо, аларды адабий тил менен салыштыруу.

– Орус адабиятындагы жаныбарлар тууралуу чыгармалар менен окшош жана айырмалуу жактарын аныктоо ж.б.

Эл акындарынын чыгармаларын окутууда окуучулардын тилдик-коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруунун бирден бир ыкмасы – баяндама. Баяндама

окуучуларды уга жана эске туту билүүгө; эркин, чыгармачылык менен ой жүгүртүүгө; бөтөн тилди туура баяндай алууга; тексттин мазмунун ыраттуу баяндоого; тестти ар тараптан талдай алууга даярдайт.

Ысык-Көл областынын Ысык-Көл районундагы А.С.Пушкин атындагы орто мектептин окуучуларынын Б.Алыкуловдун «Балдарга насыят» чыгармасы боюнча жазылган баяндамаларынын үлгүлөрүн сунуштайбыз.

Жөнөкөй план:

1. Эмгектенүү, жалкоо болбоо.
2. Улууну урматтоо, калп айтпоо.
3. Тартиптүү, адептүү болуп, билим алууга умтулуу.

Б.Алыкуловдун «Балдарга насыят» чыгармасынын тарбиялык мааниси күчтүү. Анкени, акын бул ыры аркылуу балдарды тартиптүүлүккө, акыл-эстүү болууга, эмгектенүүгө, калп сүйлөп, ууру кылуудан алыс болууга үндөйт. Эмгек эресеге жеткирет дегендей, ар бир адам эмгектенсе, анын үзүрүн көрөт. Ошондуктан кичине кезектен эле эмгек кылууга үйрөтүү керек.

Улууларды урматтап, алардын айткан акыл- насаат сөздөрүн эсибизге бекем тутуп, тартиптүү болуп, башкаларга үлгү көрсөтүшүбүз керек.

«Адебиндин пайдасын

Ойлонгула, балдар ай» - деген ыр саптары айтып тургандай, ыймандуу, абийирдүү, адамгерчиликтүү, намыстуу болуу - адамдын эң асыл сапаттары. Тарбия башаты - үй бүлө. Бул бекеринен айтылбаса керек. Анкени ата – энебиз бизди жүрүм турумубузга көз салып, тарбиялуу болуп, билим алууга бардык шарттарды түзүп беришет.

«Илим – билим пайдалуу,

Окугула, балдар ай» - деп, акын Б.Алыкулов да билимдүү болууга чакырат.

Экинчи окуучуунун баяндамасы менен таанышып көрөлү.

Б.Алыкуловдун «Балдарга насыят» ыры жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө тарбиялаган чыгарма. Бүгүнкү күндө заман өзгөрүп, жаштар ыймансыз болуп жаткандай. Жөнөкөй эле мисал, мектептеги жогорку класстын окуучулары, төмөнкү класстын балдарына үстөмдүк кылып, акчаларын, буюмдарын тартып алышат. Мугалимдерге каяша айтып, тартиптери бузулууда. Мына ушундай абалда Б.Алыкуловдун «Балдарга насыят» ыры менен таанышуу окуучулардын көз карашын өзгөртөт.

«Бирөөнүн болсо буюму,
Албагыла, балдар ай.
Каяша сүйлөп, сөз кайрып

Турбагыла, балдар ай» - тарбия сабак берүүчү ыр саптарынан.

Акын бул ыры аркылуу жакшы окуп, билимдүү болууга да чакырат. Илимдүү – билимдүү адам гана көп максатка жетет.

Демек, баяндама жүргүзүүнүн тарбиялык таасири күчтүү экенин жогорудагы окуучулардын баяндамаларынан баамдадык. Окуучулардын таанып-билүүлөрү өнүгүп, рухий жан-дүйнөсү байып, эмгектенүүгө, ыймандуулукка, кайрымдуулукка тарбиялап, турмушта туура жол жасоого багыт берет.

Кыргыз эл акындарынын арасында **Нурмолдонун** өзүнчө тагдыры, өзүнчө тарых-таржымалы бар. Орус класстарында гана эмес, анын чыгармалары кыргыз класстарында да соңку беш жылдан бери гана окутулуп келе жатат.

Нурмолдо Наркул уулунун чыгармалары педагогикалык-этикалык маанисинин тереңдеги, философиялык жагынын кенендиги менен айырмаланат. Ошол эле кезде анын чыгармаларын орус тилдүү окуучуларга жеткирүүдө айрым бир кыйынчылыктарга учурайбыз. Алар биздин изилдөөлөр боюнча негизинен төмөнкүлөр:

– бул ысымдын өлкөбүздөгү орус тилдүү калкка, ал гана эмес кыргыз коомчулугуна мурдатан анчалык тааныш эместиги;

– акындын чыгармаларынын диний жана улуттук мүнөздөрүнүн башка авторго караганда бир топ тереңдиги;

– автордун тилинин азыркы кыргыз адабий тилинен кыйла алыс турушу;

– чыгармаларынын адабиятчылар, сынчылар, философтор, теологдор, педагогдор тарабынан анчалык көп изилденбей келгендиги;

– чыгармаларынын элге кеңири тарабагандыгы, китептеринин аз гана нускада чыккандыгы;

– жазган ырларынын орус тилине которула электиги ж.б. Элдин ичинен чыккан, элдин дилин жакшы билген бул ырчынан чыгармаларын окуучуларга жеткирүү менен биз:

биринчиден, ысымы белгисиз авторду ачып берип, кыргыз элинин таланттуу адамдары көп экендигин дагы бир жолу көрсөтсөк;

экинчиден, улуттук маданияттын жаңы жактарын ачууга мүмкүнчүлүк түзүлөт;

үчүнчүдөн, окуучуларды али маанисин аңдап биле элек диний жана диалектилик сөздөр менен тааныштарыбыз;

төртүнчүдөн, кыргыз тилинин аймактар боюнча айрымачылыктары болору түшүндүрүлөт.

5-класста Нурмолдо Наркул уулунун «Ай жаңыргандагы айтым», «Мал соёрдогу айтым» деген ырлары 1 саатта өтүлөт. Адегенде акын тууралуу маалымат берүү учурунда филология илимдеринин доктору, профессор Советбек Байгазиевдин жазгандарын пайдаланабыз [32, 23-55-66.].

Акын Нурмолдо 1838-жылы азыркы Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районунда туулган. Ал медресе, мечиттерде мударис болуп, балдарга ислам дининен сабак берген. Кезегинде кыргыз жерлерин бүт кыдырып, азыркы Кытайдын Кашкар

жана Үрүмчү шаарларын көргөн, Татарстандын борбору Казанга саякаттаган, Индиянын Кашмир шаарында беш жыл жашаган, Жакынкы жана Орто Чыгыш өлкөлөрүндө болуп, Арабстандын Меке жана Медина шаарларына зыярат кылган.

Мына ушундай фактылар орус мектептеринде окуган окуучуларды өзгөчө кызыктылары бышык, анткени ал балдар кыргыздардын эл акындары дегенде аларды көпчүлүгү бир кокту-колоттон чыкпаган, кайсыл бир байды жандап ырдап жүргөн киши катары гана түшүнүп калат. Ал эми бул кишинин жалпы дүйнөнүн жарымын кыдырганын мугалимден угуп дароо эле бул акын тууралуу башкача ой жүгүртүшөт, ушундай эл кыдырып жүргөн тагдырдагы орус акын-жазуучуларын (Грибоедов, Бунин, Набоков) ойлоруна келтирет.

Сабакта көрүнөө жерде Нурмолдо тууралуу мындай пикирлер жазылып коюлат:

«Адыгине Нурмолдо,

Аят сөзү бир жорго.

Сымбаты ашкан жан экен,

Шарияттан шар экен.

Сүйлөгөнү курч экен,

Кол жетпеген мүлк экен» (Арстанбек Буйлаш уулу)

«От болуп чыккан жашынан,

Оттой күйгөн башынан» (Коргоол Досу уулу)

«Атамдай болгон устатым» (Жеңижок Өтө уулу)

«Акындын поэзия ааламына үнүлө караганда, Нурмолдонун киши пендесинин дегеле дүйнөгө болгон мамилеси, өзүнөн бөлөк дүйнө менен болгон алакасы жөнүндө, анын ой-чункуру тууралуу көбүрөөк акыл жүгүртүп, толгонгондугу көрүнөөгө чыгып келет» (Советбек Байгазиев) ж.б.

Бул пикирлер жана аларды айткан адамдар тууралуу билген окуучулар Нурмолдонун улуулугуна, анын чыгармачылыгына дагы көбүрөөк кызыгуусу артылат.

Нурмолдонун айтымдарын окутууда окуучулар өздөштүрүүгө тийиш болгон башкы нерселер:

- айтымдарда элдик салт, ырасымдын сакталышы;
- байыркы кыргыздардын табият тууралуу, андагы адамдын ролу тууралуу түшүнүктөрү;
- жаратылыштын улуулугу, ошол жаратылыштын астында адамдын алсыздыгы жөнүндө ойлору;
- табиятка, ага сыйынууга байланыштуу жаңы сөздөр;
- пирлер, колдоочулар тууралуу түшүнүктөр ж.б.

Адегенде класста «Ай жаңыргандагы айтым» деген ыр толук окулат:

Ай көрдүм, аман көрдүм,
Айдын мунарынан,
Жердин кучагынан
Жегилик дан, бир кыштык саман көрдүм.
Жесирге — жемиш,
Жетимге — жеңиш,
Жөөгө — улов,
Жалкоого — мээнет,
Жалгызга — эрмек,
Иштерманга — кут,
Сараңга — жут,
Ушакчыга — уу,
Ак ниетке — туу,
Баарыга кайыл заман көрдүм.
Айдан — аман,
Жылдан эсен бололу.
Келерки ушу күнгөчө
Өсүп-өнүп тололу.
Бакылга — тар,
Бапырга — бар ай бол,
Оомийин облов акпар!

Ошондон кийин сөздүк жумуштары жүргүзүлүп, бул сөздөрдүн мааниси чечмеленет: мунары; кучагы; жегилик дан; бир кыштык саман; жесир; жөөгө — улов; жалгызга — эрмек; кут; сараңга — жут; ушакчыга — уу; бакылга — тар; бапыр; оомийин облов акпар.

Жогорудагы сөздөр айыл жеринде жашаган орус мектептеринде окуган кыргыз балдар үчүн оңойдой эле көрүнгөнү менен шаардык балдар жана башка улуттагы окуучулар үчүн бир топ татаал, андыктан да сөздөрдүн лексикалык маанилерин элдин жашоо-шарты, тарыхый учур, регионалдык өзгөчөлүктөр менен кошо түшүндүрүү зарыл.

Бул жердеги негизги маани – жаңыдан Ай көрүнгөндө айтыла турган сөздөр. Ушул ырдын тек-жайын, айтылуу учурун түшүндүрүү менен биз кыргыздардын табиятка мамилесин, экологиялык-этикалык маданиятын бир кыйла даражада аңдап билебиз.

Кыргыз элинин салтында ушул кезге чейин сакталып келе жаткан нерсе – Айдын жаңырганын көргөн ар бир адам бир азга токтоп туруп, куран окуп же атайын айтымдарды айтып, жүзүнө бата тартып, Айга бир нерселерди, көбүнчө акча, алтын ж.б. көрсөткөн.

Аскерлер казатка Айдын жаңырганын карап аттанган, ай арасында аш-тойлор өткөрүү белгиленген эмес.

Тилчи Жээнбай Мукамбаев Тажикстан тараптагы кыргыздардан Айга байланыштуу элдик ишенимдерин жазып келген. Сабакта аларды окуп берип, маанисин чечмелөөгө да болот. Алар: Ай башында жамгыр болсо – ортосунда же акырында жаан болор; ай чалканча тууса – өзүнө тынч, элге бейтынч; ай тууганда чалканча тууса – анда жаанчыл, кырыдан тууса – кургакчыл; ай бузулса – тезинен бороон күт; ай короолосо – аягыңды камда, күн короолосо – күрөгүңдү камда; ай короолоп нур жакындан төгүлсө – жамгыр күт, нур алыстан төгүлсө – эки-үч күндөн кийин жаан; ай кандай жаңырат –

ошого карап күн, же түзөлөт, же бузулат; ай чалкасынан тууса – күн салкын; ай чалкалай тууса – шу айда аязга, жүстөмөн тууса – жаанга; ай чалк өйдө тууса – ай бою аяз, жер карап тууса – ай бою жамгыр; ай тике тууса – жамгырлуу болор; ай тууганда үч күн аяз болсо – ай бою аяз, үч күнү бузук турса – ай бою бузук; ай тууганда төртүнчү күнү аба кандай болсо – ай бою шондой; ай жаңы туугандагы төл – ургаачы болор, толгондогу төл – эркек болор; ай тууган айдын бешинчи күнүндө жел жүрөр; ай ортосунда жамгыр башталса, аягынча жамгыр; ай толук толгондо сап болуп жалтырап турса – аба жакшы, караңгылап, кубарып турса – жамгыр болор; айдын он беши жарык, онусу – ак тоок; он беши кара, онусу – кара тоок; асман узакка ачык болуп келсе, айдын жаңырышы менен жамгыр болор; жаңы ай ничке тууса – ай бою күн ачык болор; жаңы тууган айдын учу үлбүл көрүнсө – салкын болор; жаңы ай саргылт тартып калың тууса – бүтүн ай жоош болор; жаңы ай өтө ачык жалтырата тууса – ай салкын болор; жаңы ай тууганда жел башталса – ай бою жел жүрөр; жаңы ай жүзүн жуубай келбес; жаңы ай чалк өйдө тууса – өзүнө жайлуу, элге жайсыз (бороон-чапкын, жаан, шамал болор); тик-түз тууса – өзүнө жайсыз, элге жайлуу; кышта ай короолоп тумандап турса – салкын; кызгылт тартып көрүнсө – жел, ошол кышта кар да көп болот; кышында ай чалкалап көрүнсө – кар көп болор; өткөн ай жаансыз болуп, жаңы ай жамгыр менен башталса – анда ай өз жүзүн өзү жууганы [122, 7-6.].

Буларды талдоо, түшүнүү аркылуу окуучулар байыртадан бери эле кыргыздардын Ай тууралуу астрономиялык жана астрологиялык түшүнүктөргө ээ болгондугун, алар тоо-таш арасында, көчмөндүк жана жоокерчилик заманда жүрүп, тажрыйба аркылуу Ай менен байланышка чыккандыгын, Айды урматтагандыгын түшүнүшү керек.

«Ушундай түшүнүктөрдөн улам болсо керек азырга чейин кыргыздар колго сөөл чыкса суунун жээгинен нымдуу топурак

алып сөөлдүн үстүнө сыйпап, жаңырган Айга каратып туруп, анан кайра ошол топуракты чүпүрөккө ороп, суунун жээгине көмүп коет. Дагы бир ырым сөөлдү Айга каратып, жаңы шыпыргы менен шыпырат. Тиши ооруганда уйдун ич майын дарымдап Ай толгондон кийин шаршемби күнү Ай батканча Айга каратып коет да, анан алып келип, ошол май менен адамдарды дарылайт. Узак сапарга же айдын биринде, же он бешинен кийин чыккан. Чоң ишти да же айдын биринде, же он бешинен кийин башташкан.

Элдик наркты каада туткандар Айга карап сийбейт, Ай тутулган түнү жумуш кылбайт. Эң жакын жаныбарлары жылкыны – ай туяк деп, кара малды (бодону) ай мүйүз деп Айга жакындатып атайт.

Тиши ооруган адамды дарымдаганда «Айдан түшкөн алтын курт, күндөн түшкөн күмүш курт» деген магиялык сөздөр менен башташкан. Карганганда актыгыма Ай күбө деп айтып, же эки адам түнү бир нерсеге шерттешсе, жанындагы адамдарды эмес, Айды ортого коюп, мына асманда Ай турбайбы, Ай күбө деп айтышкан. Сүйүшкөндөр да Айды күбөгө ортого койгон. Эң жек көргөн адамга карата «булут баскан күндөй бол», «Ай чыкпаган түндөй бол» деп айтышкан. Жусуп Мамайдын вариантындагы «Манас» эпосунда «Жарык кылган түндөрдү, асманда тийген Ай урсун» деген каргыш учурайт.

Айдын абалына карап мүнөздөп тамак ичүү, дары-дармек кабыл алуу, той өткөрүү, көчүү-конуу, чөп оруу, малды биттөө, куут өткөрүү ж.б. иштер жүргүзүлгөн. Ар айдын биринде, онунда, жыйырмасында күн бүркөө, шамал, жаан-чачын болот дешкен.

Ай элдин календары катары кызмат аткарган. «Ай жаңырган күнү болчу», «Бүгүн Айдын үчү экен», «Ай тууган күн», «Айдын он беши» ж.б. сөздөр менен күндөрдү аныктаса, ошол

күндөрдүн ичиндеги мезгилди (азыркы саат сыяктуу) «Ай чыккан кез», «Ай аркан бою көтөрүлгөн», «Ай кыядан өтүп баратат», «Ай баткан убак» ж.б. деп айтышкан. Айдын тогузунда жолго чыкса, ат аягына оор дешкен да, ал күнү сапарга аттанбаган», - деп жазат адабиятчы-этнопедагог А.Муратов [127, 155-156-бб.].

Ушул багыттагы аңгемелешүүлөр окуучулардын түшүнүгүн тереңдетүү менен элди, улутту, байыркы маданияттын сыйлоо сезимдерине таасир этет жана айрым изденгич окуучулардын алдына проблемаларды коюп, кыргыздар Айга эмне үчүн ушундай мамиле кылгандарынын себебин издөөгө мажбурлайт.

Окуучуларга Нурмолдонун жогорудагы айтымын жаттоо, кары кишилерден сурап, ай жаңырганда эмне деп айтарын жазып келүү, дагы башка учурдагы, мисалы, үрөн сепкенде, адам ооруганда, өлүм алдында ж.б. жагдайдагы айтымдарды угуп, жазып келүү тапшырмалары берилет.

Нурмолдонун чыгармаларын окутуудагы окуучуларга жеткирүүчү дагы бир мүмкүнчүлүк – кыргыз элинин жашоо-турмушу, салт-санаасы, үрп-адаттары менен тааныштыруу. Башка тилде ой жүгүрткөн, сүйлөгөн адамдарга башка элдин жеке өзүнө таандык көрүнүштөрдү жеткирүүдө психологиялык, улуттук ж.б. кыйынчылыктар учурабай койбойт.

Мисалы, Нурмолдонун айтымдарынын ичинде «Мал соёрдогу айтым» деген чыгармасы бар. Анын текстти мындай:

Жылкынын пири — Камбар ата колдоду,

Төөнүн пири — Ойсул ата жолдоду,

Койдун пири — Чолпон ата колдоду,

Уйдун пири — Заңги ата жолдоду,

Эчкинин пири — Чычаң ата колдоду,

Тоо пири — Кайберен жолдоду.

Пычакта не айып?

Сен болдуң ушуга ылайык,

Ишенбесең дагы карап көр:
Күтүп турат калайык,
Эч кимде күнөө жок,
Менде азык жок,
Сенде жазык жок.
Кыйылбай макул бол шар,
Жаның — пириңе,
Этиң — элиме,
Оомийин оллов акпар!

Муну – малдын союлуп жатканын шаардын орус мектептеринде окуган балдар, өзгөчө кыздар башкача көз менен карашат, кээде ошол учурду көрүп калса, түшүнөн чочуп, же мал муздаган адамга жакындабай, аны мыкаачы катары көрүшү мүмкүн. Адабият программасында мындай таза этнографизм менен чулганган чыгармалар аз эмес. А түгүл биз элдик баатырлар деген каармандар да согушка түшүп, бирөөлөрдү өлтүрүп, дарга астырып, бутун кестирип, көзүн ойдуруп жаткандыгы бүгүнкү балдардын көз карашы менен алып караганда гуманизмге жатпайт. Андыктан да мындай учурларда мугалим бир нече жагдайларды эске алышы керек. Алар:

- чыгарма жаратылган доордун мурда өтүп кеткендиги;
- ошол чыгарманы жараткан автордун элинин салты, менталитети;
- чыгарма сүрөттөлгөн тарыхый доордун өзгөчөлүгү;
- элдин түшүнүгү, жашоо образынын ар түрдүүлүгү.

Жогорудагы чыгарманы талдоо учурунда кыргыз элиндеги пирлер тууралуу айтып өткөн оң. Жазуучу Кеңеш Жусупов мындай деп жазат: «Кыргыз элинде байыртадан макал сөз келет: «Пейли жакшы кем болбойт, пири болбой эл болбойт». Эл аны Теңирчилик доорунан бери айтып келген. Ал пирлер өздөрүнөн мурда адамдын өмүрүн, амандыгын, сырткы коркунучтан, балээден күрөш менен коргойт деген», - деп, жаныбарлардын төмөнкүдөй пирлерин көрсөтөт: малдын пири

– Малабай, кийиктики – Ак байбиче (Кайберен), жыландыкы – Шаймерден, уйдуку – Заңги Баба (Заңги Ата, Үзөңгү Баба), топоздуку – Ак Мүйүз, чычкандыкы – Чие Ата, иттин пири – Кумайык, койдуку – Чолпон-Ата, жылкыныкы – Камбар Ата, төөнүкү – Ойсул Ата, эчкиники – Шыйпаң Ата (Чычаң Ата), алгыр куштардыкы – Алп кара куш (Буудайык, Чегир баян), күлүктүкү – Дулдул (Желмаян), курттуку – Кара Чаян, чегирткеники – Черте Баян, кумурсканыкы – Кумпа Баян, суурдуку – Солтон Мерген [64, 375-376-бб.].

Мына ушинтип кыргыздар мал соёрдо алардын пирлерине кайрылап, алардан кечирим сурашкан, абалды түшүндүргөн. Муну менен алар гумандуулугун көрсөтүп, жашоо-абалдарын туюндурган. Ушуга окшогон майда, бирок маанилүү нерселер орус класстарындагы окуучуларга жеткиликтүү болушу керек.

Нурмолдонун чыгармаларын окутууда андагы диний, этнографиялык лексикага да маани берип, аларды туура түшүндүрүү зарыл болот. Мисалга, «**Насыят ырлары**» менен **таанышып көрөлү**. Бул ырда адамгерчилик, ыймандуулук, өмүр, турмуш жөнүндө философиялык ойлор айтылат. Эң негизгиси, насыят ырларынын окуучуларга эстетикалык жактан күчтүү таасир бергендиги менен баалуу.

Шарият айтпа **жунупка**,

Насаат сөздү унутпа,

Болбос адам түнт болот,

Боруму окшош дудукка.

Азезилге алдатсаң,

Түштүм деп ойлон **кудукка**.

Эсирип жүргөн нааданды,

окшош.

Бука менен кошокто.

Мусулмандын баласы,

Калбасын эгер **тозокто**.

Кылбаттап каткан буюмун,

Жакшы, жаман адамдын

Айырмасы башкача.

Алтын менен жезге окшоп,

Алыш-бериш кылбаса

Макоо менен песке окшош.

Акылы жок, жел көөдөн,

Айланбаш болгон неске

Бузукту жолго салган бар,

Куруп койгон тезге окшош.

Угуту жок урганга,

Убара болот кайран баш.

Кырк жылга чейин жоголбойт.

Мында айрым сөздөргө мындайча түшүндүрмө берилет:

шарият – ислам дининин эрежелери, нормалары тууралуу насааттар;

жунуп – таза эмес, арам;

кылбаттап – бекем, өтө катуу бекитүү;

борум – формасы, жүрүш-турушу;

кудук – казып суу чыгарган жер;

тозок – ад (орусчасы);

макоо менен песке – тери оорулары (бул жерде адамдык сапаттар тууралуу айтылууда);

айланбаш болгон нес – мээсинен жабыркап ооругандар;

угуту – үрөөнү, теги, көрөңгөсү ж.б.

Нурмолдонун чыгармаларын окутуу процессинде орус класстын окуучулары үчүн кыйынчылык болуучу факторлор:

– архаикалык тилдик көрүнүштөр менен түшүнүктөрдүн азыркы маанилеринин дал келбегендиги;

– ислам динине байланыштуу лексиканын жана түшүнүктөрдүн көптүгү;

– акындын ырларындагы синтаксистик курулмалардын татаалдыгы.

Бирок ошол эле кезде окуучулар үчүн таасирдүү бир катар оң жактар орун алган. Алар:

– кыргыз элинин байыркы маданиятынын чагылдырылышы;

– архаизмдер, тарыхый сөздөр, диалектилик сөздөр менен иштөөгө мүмкүнчүлүктүн жогорулугу;

– этномаданий билимге ээ болууга каражаттардын молдугу.

Кыргыз адабиятын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутуудагы чоң проблема – билим берүү

процессин этнопедагогизациялоо. Бул багытта окуу китептери да, мугалимдердин иш-аракеттери да олуттуу кемчиликтерге ээ. Этнопедагог Акматали Алимбеков төмөнкүдөй пикирин айтат:

«А). Тарбиялоо жөнүндөгү талаптар, керектөөлөр жана тажрыйбалар улут пайда болгонго чейин эле пайда боло баштайт. Алсак, азыркы адамдар үчүн эрежеге айланган улууларды сыйлоо салтынын учугу уруулук коомдо жатат. Өткөн муундардан мурас калган өнөрлөрдү, турмушка керектүү жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүш үчүн уруу коомунун жаштары уруу башчыларын, улууларды кунт коюп угушуп, алардын акыл-насааттарын, буйруктарын өзүлөрүнө үлгү катарында кабыл алышкан жана аткарышкан. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл турмушунда бекем сакталып келе жатат. Же, тарыхтын буурул таңында көз жарган мифтерди мисалга тарталы. Мында деле адамдардын жашоо-тиричилиги, адеп-аристине байланышкан орошон ойлор, осуяттар мол.

Андыктан, улуттун улут болуп калыптанышында ошол рухий башаттар да чоң роль ойногонун эске ала жүрүү шарт.

Б). Элдик педагогикалык идеялар, адат-салттар, жөрөлгөлөр элдик керектөөлөрдөн улам пайда болот, өсөт жана өнүгөт. Биринчиден, элдин керектөөсүнө шайкеш келген рухий-педагогикалык нарк-дөөлөттөр гана элдин салттуу ишенимине, идеалына айланат. Экинчиден, элдин рухий-практикалык, турмуштук талаптарынын улам өсүшү жаңы педагогикалык табылгаларды, тажрыйбаларды жаратат, өнүктүрүп өстүрөт.

В). Ар бир элдин педагогикалык маданияты өздөрү жашаган географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу өзгөчөлүккө ээ болот. Ал эми, географиялык чөйрө да, тарыхый шарттар да бардык жерде бирдей эмес.

Г). Элдик педагогика – бул баарыдан мурда, тигил же бул улуттун социалдык турмушунун практикасы, таалим-тарбия жаатындагы предметтүү, жөрөлгөлүү иш-аракеттеринин

бөтөнчө системасы. Демек, элдик педагогика тарбиялоо, билим берүү жаатындагы акыл-ойлордун, ишеним-идеалдардын гана уюткусу эмес, ал баарыдан мурда, ошол идеалдарды калыптандырууга багытталган элдин практикалык педагогикалык иш-аракеттерин өз ичине камтыган өзгөчө феномен» [12, 6-7-бб.].

Демек, улутту, анын менталитетин түшүнүү, тилин үйрөнүү эң биринчи кезекте анын элдик таалим-тарбиялоо салттарын үйрөнүү менен байланышат, анткени ал салттар улуттун, элдин, же тайпанын социалдык, тарыхый, географиялык жашоо-шарттары менен байланышат. Андыктан да элдик чыгармаларды, анын ичинен эл акындарынын ырларын окуп үйрөнүүдө сөзсүз түрдө элдик педагогикага кайрылуу зарыл болот. Бул тууралуу Исак Бекбоев мындай деп айтат: «Элдик педагогиканы илимий педагогиканын башаты деп кароого болот, анткени илимий педагогика өзүнүн өсүп-өнүгүшү үчүн элдик педагогиканын табылгаларынан пайдаланат. Бирок илимий педагогика өзү элдик педагогикадан тамырланганы менен аларды бирдей дешке болбойт. Биринчиден, илимий педагогика өзүнүн теориялык жоболорунун ырааттуулугу, кайталануучулук мүнөзү, жоболорунун белгилүү авторлорго таандык болушу, таптык мүнөзгө ээ экендиги менен айырмаланат. Илимий педагогиканын табылгаларын пайдалануунун географиясы өтө кенен, б.а. аларды бардык жерде кеңири пайдаланууга болот. Мисалы, А.С.Макаренконун, В.А.Сухомлинскийдин, Ш.А.Амонашвилинин ж.б. педагогикалык табылгалары башка өлкөлөрдө да натыйжалуу пайдаланылууда. Ал эми элдик педагогиканын жоболору болсо көбүнчө конкреттүү бир элде, конкреттүү аймакта, конкреттүү улутта гана өз жемишин жакшы бере алат» [41, 7-б.].

Бул пикирге караганда ар бир улуттун элдик педагогикалык өзгөчөлүктөрү өзүнчө мааниге ээ болот. Мындай

багыттагы материалдарды мугалимдер А.Калдыбаеванын диссертацияга негиз болгон монографиясынан [86, 13-б.] тапса болот, анда Барпы Алыкуловдун, Жеңижоктун, Калык Акиевдин ырларындагы элдик педагогикалык ойлор ачылган жана аларды сабактарда, тарбиялык иштерде колдонуунун модели иштелип чыккан.

Кыргыз адабияты орус мектептеринде орус адабияты, өзбек мектептеринде өзбек адабияты, тажик мектептеринде тажик адабияты менен терең интеграцияланып үйрөнүлүүгө тийиш жана бул предметтер окуучулардын жалпы адабий-эстетикалык көрөңгөлөрүнүн көтөрүлүп, табиттеринин калыптануусуна, дүйнөлүк сүрөткерлер жараткан асыл нарктарды баалай билүүсүнө көмөктөшөт.

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятындагы текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги кыргыз сөзүн үйрөнүүгө жумшалат, демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордук баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин аңдап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, орус тилине которуу жана котормолорду салыштыруу, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар көп жүргүзүлөт».

Жогорудагы биз сунуш кылган методика дал ошол мамлекеттик стандарт талап кылган чен-өлчөмдөргө жооп берип, окуучулардын адабий-коммуникативдик, этномаданий компетенттүүлүктөрүн жогорулатууга кызмат кылат.

«Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандартында» [139, 213-220-бб.] окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде «Кыргыз адабияты» предмети боюнча 5-9-класстарда окуучуларды

даярдоонун милдеттүү (минималдуу) деңгээлине коюлган талаптар мындайча белгиленет:

«5-9-класстар»

Окуучунун адабият жөнүндөгү алган билим, билгичтик, көндүмдөрү:

- окуучулар көркөм чыгарманын түзүлүшү, анын тектери, түрлөрү, жанрлары жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө ээ болушат;

- адабият жана фольклор, ырчылар чыгармачылыгын ажыратат;

- каармандын мүнөзү (кылган иши, портрети жана анын элементтери, автордун мүнөздөмөсү, көркөм деталь, сюжет, окуялар, каармандардын кагылышуусу), композиция, эпизод, образдар системасы, пейзаж, интерьер, чыгарманын көркөмдүгү, тилинин өзгөчөлүгү, колдонгон көркөм сөз каражаттары, чыгарманын темасы менен идеясы жөнүндөгү алгачкы түшүнүккө ээ болот;

- речтин кара сөз жана ыр түрүндөгү берилиши аныктайт;

- көркөм чыгарманын тектери (эпика, лирика, драма) жана жанрлары (жомок, табышмак, макал-ылакап, элдик ырлар, легенда, миф, аңгеме, повесть, роман, ыр, поэма, пьеса, комедия) жөнүндө түшүнүктөргө ээ болуп, көркөм үлгүлөрүн окуп үйрөнүшөт;

- окушкан көркөм чыгарманын автору жөнүндө алгачкы түшүнүктөрдү алышат, ал жашаган коом, мезгил жөнүндө үйрөнүп, чыгарманын бүгүнкү күндөгү маанисине баа берет.

Окуучунун тилдик (стилистикалык) билим деңгээли:

- окуган чыгарманы кайра айтып берүү (чыгарманы стилистикалык жана жанрдык өзгөчөлүктөрүн кошо камтуу менен). Окуяны сүрөттөө боюнча түшүнүк (пейзаж, интерьер, портрет) алуу;

- окуган көркөм чыгарма боюнча жөнөкөй формада баяндама же дилбаян жаза билүү;

- катышкан каармандардын тилине мүнөздөмө берүү;
- окуган китебине, көргөн спектаклине же кинофильмге пикир айта билүү;

- монолог жана диалог жөнүндө түшүнүк алуу, алардын аңгеме, тамсил, жомоктордо колдонулушун өздөштүрүү.

Окуучулардын ишмердүүлүгүнүн негизги түрлөрү:

- ар кандай жанрдагы чыгармаларды үн кубултуп көркөм окуу;

- алардын окуяларына, каармандарга болгон жекече мамилелерин билдирүү;

- көркөм чыгарманын текстти менен иштөө: үстүртөн жана кеңири талдоо жасоо, план түзүү ж.б.;

- окуган чыгарманы кайра айтып берүү; адабий каарман жөнүндө аңгеме куруп берүү; алар боюнча баяндама же дилбаян жазуу; окуган чыгармага пикир, чакан рецензия жаза билүү;

- сөздүк жумуштарын аткара алуу». [139, 213-220-66.]

Мына ушул жогорудагы мамлекеттик стандарт койгон талаптар биз сунуш кылган методикалык ыкмаларда жана каражаттарда ишке ашып жаткандыгы педагогикалык сынактар аркылуу тастыкталды.

III глава боюнча корутунду

Кыргыз адабиятын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн жана окутуу эне тилинде берилген мектептерде үйрөтүүнүн педагогикалык-дидактикалык негиздери жакын болорлугу, бирок ошол эле кезде алардын спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн орун алышы «Кыргыз эл акындарынын чыгармаларын окутуу аркылуу окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун ыкмалары жана жолдору» деген параграфта теориялык негиздер практикалык мисалдар аркылуу чагылдырылды.

Орус мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун башкы өзгөчөлүгү жана педагогикалык шарты орус мектептеринде алгач орус адабияты үйрөнүлүп, кыргыз адабияты ага кошумча болорлугу, ошол эле кезде кыргыз адабияты кыргыз тили предметин да толуктап, тереңдетүү функциясын аткаары эмгекте ар түрдүү жолдор жана ыкмалар көрсөтүлүү менен белгиленди.

Азыркы мезгилде Россиянын билим берүү жана маданий мекемелерине маданияттар диалогу (В.С.Библер), маданияттарды интеграциялоо (Б.С.Гершунский) технологияларын колдонуу маселеси көп көтөрүлө баштады. Бул проблеманы ишке ашыруу Кыргызстандагы окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинин дагы башкы милдеттеринин бири болуп эсептелет. Аны үчүн окуучулардын этномаданий жана ага байланыштуу коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу зарыл. Экөө бири-бири менен байланыштуу түшүнүктөр.

Окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик (кыргыз тили) компетенттүүлүктөрү дегенде төмөндөгү натыйжаларга жетишүүсү эске алынды:

- аталган класстардын бүтүрүүчүлөрүнүн кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолу менен кабардар болуп, ал билгендерин окуп-үйрөнгөн адабий чыгармалар менен бекемдей алышы;

- кыргыз тилин, анын бардык өзгөчөлүктөрүн билүүгө, колдонууга жана сүйлөөгө жетишүүсү;

- кыргыз улутунун руханий мурастарын үйрөнүүгө жана аны башкаларга үйрөтүүгө кызыгуусу;

- кыргыз улутунун башка улуттардан айрымаланган белгилерин, менталитетин билүүсү;

- улут катары кыргыздарга таасир эткен тарыхый, социалдык, географиялык ж.б. факторлорду ажырата алуусу;

– кыргыздардын улуттук каада-салттарын, үрп-адаттарын, адабиятын, музыкасын, кол өнөрчүлүгүн, оюндарын үйрөнүү менен аларды эл арасына жайылтууга аракеттенүүсү.

Жогорудагыдай натыйжаларды чыгаруу үчүн эмгектин бул главасынын биринчи бөлүгүндө Молдо Кылычтын «Чүй баяны», Барпы Алыкуловдун «Куштардын санаты», Нурмолдо Наркул уулунун «Ай жаңыргандагы айтым», «Мал соёрдогу айтым», «Насыят ырлары» деген чыгармаларын окутуу методикасы көрсөтүлүп, ал темалар аркылуу окуучулардын этномаданий жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологиялары иштелген.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Окутуу орус тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүү боюнча жазылган бул эмгек Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили тууралуу мыйзамдын аткарылышы үчүн салым болуп эсептелет.

Биздин эмгек республикада жашаган орус тилдүү калктардын түпкү улуттун элдик маданиятын, тилин үйрөнүүгө багытталуу менен масштабдуу проблемага кыргыз адабияты предметинин, анын ичинде эл акындарынын чыгармаларын үйрөнүү процесси мисал катары тартылды.

Өлкөдөгү окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучулар контингентинин басымдуу бөлүгүн кыргыз улутундагылар түзөрү белгилүү, демек, аларга ата-бабаларынын руханий мурастарын жеткирүү азыркы улуттук билим берүү тармагынын эң орчундуу проблемасы болуу менен биздин эмгек кеңири масштабды, саясий, маданий максатты да камтыды.

1. Эмгекте эл акындарынын чыгармаларын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде азыркы учурда кандай деңгээлде экендигин анализденди. Бул жагынан окуу программаларынын али толук ырааттуулукка салынбагандыгы, бардык класстар үчүн окуу китептеринин жазылбагандыгы, окуу-методикалык комплекстеринин иштелип чыкпагандыгы, адис мугалимдердин жетишсиздиги, атайын методикалык адабияттардын жана илимий изилдөөлөрдүн өтө төмөнкү деңгээлде экендиги белгиленди жана мына ушул жагдайлар предметти окутуунун оң жолго коюлбай жаткандыгынын бирден бир себеби болуп тургандыгы аныкталды.

2. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучуларынын кыргыз адабиятын үйрөнүүгө кызыгууларын, эл акындарынын чыгармаларынын билим жана тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо эле, бул багытта

окуучулардын элдик төкмө жана жазгыч акындардын мурастарын үйрөнүүнүн мааниси, зарылдыгы, каражаттары, мүмкүнчүлүктөрү, педагогикалык-дидактикалык шарттары ж.б. маселелер аныкталды, балдардын кызыгуулары менен ошол кызыгууларды турмушка ашыруунун карама-каршылыктары, социалдык тоскоолдуктары табылды. Эл акындарынын чыгармаларын окутуунун өзгөчөлүктөрү, ал тексттерди талдоодо окуучулардын этномаданий жана тилдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун натыйжалуу жолдору, ар бир акындын чыгармачылык индивидуалдуулугуна ылайык талдоо жүргүзүүнүн дидактикалык негиздери аныкталды.

3. Кыргыз адабияты мугалимдери үчүн методикалык сунуштарды, эл акындарынын чыгармаларын окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн жолдорун жана ыкмаларын иштеп чыгуу милдетти ишке ашыруу үчүн эл акындарынын чыгармаларын окутууда окуучулар менен мугалимдин ортосундагы байланыш түзүүнүн тилдик кыйынчылыктары аныкталып, аларды азайтуунун жолдору көрсөтүлүп, эл акындарынын чыгармаларын окутуунун мазмундук, формалык, жанрдык спецификасына ылайык талдоо жүргүзүүнүн методикасы сунуш этилди, чыгармаларды окутуунун салттуу методдору менен интерактивдүү методдорун айкалыштыруунун технологиялары көрсөтүлдү.

4. Илимий тажрыйбалар жана байкоо аркылуу окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде бул предметти окутуунун материалдык-техникалык, кадрдык, окуу-нормативдик комплекстери менен камсыздоонун жалпы абалы аныкталып, эмгекте сунуш кылган методиканын натыйжалуу экендиги тастыкталды.

Жалпылаштырылып айтканда, эмгекте эң биринчи жолу окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуу процессинде эл акындарынын чыгармаларын үйрөтүүнүн методикалык системасы иштелип чыкты жана практикага сунуш кылынды.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. **Абдырахманов Ы.** Молдо Кылыч жөнүндө [Текст] Ала-Тоо /Ы.Абдрахманов //Ала-Тоо. – 1989, №12. – 160 б.
2. **Абдыракунов Т.** Бабалардан калган сөз: Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар [Текст] /Т.Абдыракунов. – Ф.: Адабият, 1990. – 170 б.
3. **Абдырасулова Э.К.** Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын 5-7-класстарда окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. дис. ... автореф.: 13.00.02 /Э.К.Абдырасулова. – Б., 2007. – 21 б.
4. **Абжаков Т.Д.** Особенности изучения казахской литературы в русскоязычных школах (10-11классы) [Текст]: автореф. дис...канд.пед. наук:13.00.02 / Т.Д.Абжаков. – Алматы, 2001. – 23 с.
5. **Абрамзон С.М.** Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] /С.М.Абрамзон. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 895 б.
6. **Айзерман Л.С.** Уроки литературы сегодня. Из опыта работы [Текст] / Л.С.Айзерман. – М.: Просвещение, 1974. – 188с.
7. **Айтматов Ч.Т.** Балалыгым [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Стамбул, 2004. –158 б.
8. **Айтматов Ч.Т.** Эне тил тагдыры [Текст] /Ч.Т.Айтматов // Эл агартуу. – 2008, №11-12. – 80 б.
9. **Акиев К.** Тандалган чыгармаларынын бир томдук жыйнагы: Ырлар, поэмалар, проза [Текст] / К.Акиев. – Ф.: Кыргызстан, 1972. – 503 б.
10. **Алахан, С.** Унутулган адабият [Текст] / С.Алахан. – Б., 2006. – 350 б.
11. **Алгожоева, Ж.** Тоголок Молдонун «Эшек менен Булбул» тамсили боюнча сабак [Текст] /Ж.Алгожоева //Мектеп-Школа. – 2000, № 4. – 48 б.
12. **Алимбеков А.** Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А.Алимбеков. – Б., 1996. – 68 б.

13. **Алимбеков А.** Мектеп окуучуларынын этномаданий компетенциялары [Текст] / А.Алимбеков // Шоокум. – 2012. №2. – 45 б.
14. **Алтымышбаев А.А.** Очерки истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А.А.Алтымышбаев. – Ф.: Илим, 1985 – 149 с.
15. **Алымов Б.А.** Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.А.Алымов. – Ф., 1972. – 163 б.
16. **Алымов Б.А.** Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы [Текст] /Б.А.Алымов. – Ф.: 1981. – 219 б.
17. **Алымов Б.А.** Биздин адабияты 7-класста окутуу [Текст] /Б.А.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 250 б.
18. **Алымов Б.А.** Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру дис. ...автореф.: 13.00.02 / Б.А.Алымов. – Б.: 1984. – 70 б.
19. **Алымов Б.А.** Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы [Текст] /Б.А.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1984. – 333 б.
20. **Алымов Б.А.** Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы [Текст] /Б.А.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1984. – 332 б.
21. **Алымов Б.А.** Кыргыз совет адабиятын 8-класста окутуу [Текст] /Б.А.Алымов. – Б.: Мектеп, 1991. – 267 б.
22. **Алымов Б.А.** Кыргыз адабияты. Орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби [Текст] /Б.А.Алымов, А.Муратов. – Б.: Педагогика, 2000. – 400 б.
23. **Артыкбаев К.А.** XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] /К.А.Артыкбаев. – Б.: ТАС, 2004. – 656 б.
24. **Артыкбаев К.А.** Кыргыз адабиятынын тарыхын кыргыз жана орус аудиторияларында окутуунун айрым маселелери [Текст] /К.А.Артыкбаев //Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары

- тууралуу өткөрүлүүчү илимий-практ. конф. баянд. тезисери. – Б., КМУ, 1991. – 267 б.
25. **Артыкбаев К.А.** Биздин адабият. V - класс үчүн хрестоматия окуу китеби [Текст] / К.А.Артыкбаев, Б.Исаков. – Б.: Бийиктик, 2004. – 445 б.
26. **Асаналиев К.** Башат (баш сөз) Молдо Кылыч. Казалдар [Текст] / түз. О.Сооронов. – Ф.: Адабият, 1991. – 256 б.
27. **Бабанский Ю.К.** Методы обучения в современной общеобразовательной школе [Текст] / Ю.К.Бабанский. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
28. **Байгазиев С.О.** Окутуунун интерактивдүү методу [Текст] / С.О.Байгазиев. – Б.: Эркин-Тоо, 2004. – 27 б.
29. **Байгазиев С.О.** Педагогикалык тажрыйба: Изденүүлөр жана табылгалар [Текст] / С.О.Байгазиев, С.К.Рысбаев. – Ф.: Мектеп, 1989. – 107 б.
30. **Байгазиев С.О.** Гумандуу педагогика жөнүндө сөз [Текст] / С.О.Байгазиев – Б., 1998. – 100 б.
31. **Байгазиев С.О.** Нурмолдо – XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу [Текст] / С.О.Байгазиев. – Б.: Эркин Тоо, 2005. – 53 б.
32. **Байгазиев С.О.** Цивилизация жана Ата Журт [Текст] / С.О.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 788 б.
33. **Байтикова Б.** Орус тилдүү мектептерде окуу куралдарынын сапаты //Кыргызстандыгы билим берүү мекемелеринин стратегиялык мааниси жана окуу куралдарынын сапаты [Текст] / Б.Байтикова «Ыйык Ата Журт» коомдук фондусунун симпоз. материалдары. – Б., 2008. – 230 б.
34. **Батаканова С.Т.** Лирикалык жанрдагы чыгармаларды талдоонун өзгөчөлүктөрү [Текст] / С.Т.Батаканова. – Б.: Молор, 2003. – 20 б.
35. **Батаканова С.Т.** Көркөм адабиятты окутуунун инновациялык методдору [Текст] / С.Т.Батаканова. – Б.: Кут бер, 2010. – 28 б.

36. **Батаканова С.Т.** Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий- педагогикалык негиздери [Текст]: монография /С.Т.Батаканова. – Б.: Кут бер, 2010. – 287 б.
37. **Бектенов З.** Кыргыз адабияты (Фольклор): Орто мектептин 8- классы үчүн окуу китеби [Текст] / З.Бектенов, Т.Байжиев. – Ф.:Кыргызмамбас, 1948. – 290 б.
38. **Беленький Г.И.** Теория литературы в средней школе [Текст] / Г.И.Беленький. – М.: Просвещение, 1976. – 122 с.
39. **Беленький Г.И.** Методическое руководство к учебнику-хрестоматии «Родная литература» для VIII класса [Текст] /Г.И.Беленький. – М.: Просвещение, 1986. – 253 с.
40. **Беленький Г.И.** Изучение теории литературы в средней школе (VI-X кл.) [Текст]: пособие для учителей /Г.И.Беленький, М.А.Снежневская. – М.: Просвещение, 1983. – 256 с.
41. **Бекбоев И.Б.** Элдик педагогика деген эмне [Текст] / И.Б.Бекбоев // Эне тил, 1992-жыл, 14-апр. – 4 б.
42. **Бекбоев И.Б.** Инновациялык билим берүүчү технологияларды колдонуу – мугалимдин педагогикалык технологиясынын негизи [Текст] И.Б.Бекбоев //Мектеп-школа. – 2001, №1. – 48 б.
43. **Бекбоев И.Б.** Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] /И.Бекбоев – Б.: Педагогика, 2003. – 130 б.
44. **Беркимбаев Ш.** Поднять престиж казахстанской школы (ответы на вопросы читателей КазПравды) //Казахстанская правда, 2003, 4-июль жана сайтта www.monrk.kz.
45. **Бобулов К.** Фольклор жана адабият [Текст] /К.Бобулов. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 268 б.
46. **Бобулов К.** Жаңы тилке [Текст] / К.Бобулов. – Ф.: Адабият, 1991. – 349 б.

47. **Борбугулов М.** Единство национального и интернационального [Текст] / М.Борбугулов. – М.: Советский писатель, 1979. – 272 с.
48. **Борбугулов М.** Адабият теориясы [Текст] /М.Борбугулов. – Б.: Шам, 1996. – 550 б.
49. **Волков Г.Н.** Этнопедагогика. Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений [Текст] /Г.Н.Волков. – М.: АCADEMA, 2000. – 174 с.
50. **Герасимова Т.П.** География. 6-класстар үчүн окуу китеби [Текст] /Т.П.Герасимова, Г.Ю.Грюнберг, Н.П.Неклокова. – Б., 1990. – 216 б.
51. **Голубков В.В.** Методика преподавания литературы [Текст] /В.В.Голубков. – М.: Учпедгиз, 1962. – 492 с.
52. **Даутов К.** Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү [Текст] /К.Даутов. – Б.: Басма – тамга, 2003. – 400 б.
53. **Даутов К.** Издегеним тубаса акын, тунук поэзия [Текст] /К.Даутов. – Б.:Бийиктик, 2008. – 475 б.
54. **Демеуова Ф.Г.** Методика изучения литературного творчества С.Сейфуллина в школах с русским языком обучения [Текст]: автореф.дис. ... канд.пед.наук: 13.00.02 / Ф.Г.Демеуова. –Алматы, 2003. – 29 с.
55. Дидактика [Текст] /түз. Р.И.Курманходжаева, Н.А.Асипова, Т.С.Сатыбекова ж.б. – Б.:Турар, 2009. –192 б.
56. **Джолдошева Ч.** Современная киргизская повесть и проблема перевода [Текст] /Ч.Джолдошева. – Ф., 1981. – 166 б.
57. Жаарупалыктарга кыргыз тилин үйрөнүү курсуна кыргыз тилинин программасы [Текст] //Жаңы маданият жолунда. – 1930. № 3-4. – 45 б.
58. **Жантороева Г.** Жеңижок менен Барпынын «Аккан суу» чыгармасы [Текст] /Г.Жантороева //Кут билим, 2009, 26-июнь. – 16 б.

59. **Жаңыбай уулу М.** Орус эмгек мектептери үчүн кыргыз тилинин окуу китеби [Текст] /Жаңыбай у.М. – Ф.: Кыргызмамбас, 1930. – 64 б.
60. **Жеңижок:** Ырлар, айтыштар [Текст] /түз. А.Жусупбеков. – Б.:Бийиктик, 2006. – 368 б.
61. **Жигитов С.** Көркөм сөз маселелери [Текст] /С.Жигитов.– Ф.: Кыргызстан, 1982. – 256 б.
62. **Жигитов С.** Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары [Текст] /С.Жигитов. – Ф.: Адабият, 1991. – 248 б.
63. **Жижина А.Д.** Требования к личности и профессиональной подготовке учителя. Методика преподавания русской литературы в национальной школе [Текст] /под. ред. М.В.Черкезовой и А.Д.Жижиной. – Ленинград.: Просвещение, 1984. – 311 с.
64. **Жусупов К.** Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой чабыт. Кыргыздар [Текст]: 5-китеп. /түз. К.Жусупов, К.Иманалиев. – Б.: Учкун, 2002. – 420 б.
65. Залкар акындар. Т.5: Тоголок Молдо. Алдаш Молдо [Текст] /түз. А.Акматалиев ж.б. – Б.: Шам, 2006. – 304 б.
66. **Измайлов А.Э.** Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы (1917- 1957- жылдар) [Текст] /А.Э.Измайлов. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1961. – 418 б.
67. **Имаева Н.** Идеи воспитания в творческом наследии Токтогула [Текст] /Н.Имаева. – Ф.: Мектеп, 1971. – 126 с.
68. **Иманалиев К.** Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] /К.Иманалиев. – Ф.:Мектеп, 1973. – 208 б.
69. **Иманалиев К.** Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: Мектеп, 1976. – 232 б.
70. **Иманалиев К.** Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] /К.Иманалиев. – Ф.:Мектеп, 1981. – 144 б.

71. **Иманалиев К.** Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] /К.Иманалиев. – Ф.: Мектеп, 1984. – 176 б.
72. **Иманалиев К.** «Кыргыз адабиятын орус мектептеринде окутуунун методикасы» окуу китебин түзүү маселесине карата [Текст] /К.Иманалиев //Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий-практикалык конф. баяндамаларынын тезистери. – Б., КМУ,1991. – 267 б.
73. **Исаков К.** Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы [Текст] /К.Исаков. – Б.:Айат, 2008. – 120 б.
74. **Исаков К.** Тамсил кудурети [Текст] /К.Исаков. – Б., 2009. – 259 б.
75. **Исаков Б.** Окутуп тарбиялоо: Мугалимдер үчүн колдонмо [Текст] /Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.
76. **Исаков Б.** Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 8-кл. үчүн окуу китеби [Текст] /Б.С.Исаков, Ч.Б. Исакова. – Б.: Педагогика, 2002. – 183 б.
77. **Исаков Б.** Санат сөз: V-IX кл. үчүн. 1-2- к. / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.
78. 1-б. Санат сөз: V-IX кл. үчүн. –Б.: Учкун, 2005. –307б.
79. 2-б. Санат сөз: V-IX кл. үчүн. –Б.: Учкун, 2005. –288б.
80. **Исамидинов И.Ч.** Кыргыз мектептеринде адабият теориясын окутуу [Текст] /И.Исамидинов. – Б.: Архи, 2004. – 111 б.
81. **Искакова Д.Д.** Кыргыз адабияты: Орус мектептердин 8-кл. үчүн окуу китеби [Текст] /Д.Д.Искакова . – Б., 2009. – 68 б.
82. **Ишкеев Н.И.** История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 /Н.И.Ишкеев. – Алматы, 1994. – 43 с.

83. **Ишекеев Н.И.** Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] /Н.И.Ишекеев. – Б., 1994. – 388 б.
84. **Ишекеев Н.И.** Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары [Текст] /Н.И.Ишекеев. – Б., 2010. – 165 б.
85. **Каламбаева Г.А.** Изучение поэзии жырау в школах с русским языком обучения (8 класс) [Текст]: автореф.дис. ...канд.пед.наук: 13.00.02 /Г.А.Каламбаева. – Алматы, 2003. – 26с.
86. **Калдыбаева А.Т.** Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед.илим.д-ру дис. ... автореф.: 13.00.01 /А.Т.Калдыбаева. – Б., 2007. – 43 б.
87. **Калдыбаева А.Т.** Калык Акиевдин чыгармаларынын тарбиялык мааниси [Текст] / А.Т.Калдыбаева. – Б.: Эмгек, 1994. – 164 б.
88. **Калдыбаева А.Т.** Эл акындарынын чыгармаларындагы этнопедагогикалык идеялар [Текст]: монография /А.Т.Калдыбаева. – Б.: Айат, 2005. –208 б.
89. **Кангельдиев Н.** Мектептерде кыргыз адабиятын окутуу маселелери [Текст] /Н.Кангельдиев, А.Мамбеталиев. – Ф., 1983. – 67 б.
90. **Кангельдиев Н.** Орто мектептин IV-VI класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү [Текст] /Н.Кангельдиев. – Ф.: Мектеп, 1985. – 66 б.
91. **Кожакеев Т.** Адам. Коом. Сатира [Текст] /Т.Кожакеев. – Алматы, 1980. – 176 б.
92. **Көпбаева З.Ж.** Орус мектебинде казак адабиятын окутуунун методикасы (5-класс) [Текст]: автореф. дис. ...канд. пед. наук:13.00.02/ З.Ж.Көпбаева. – Алматы, 2004. – 26 с.
93. **Крылов И.А.** Соч. в двух томах, 2-т. /под. ред. Н.М.Любимова. – М., 1984. – 512 с.

94. **Кудряшев Н.И.** Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы [Текст] /Н.И.Кудряшев. – М.: Просвещение, 1981. – 190 с.
95. **Кулагин П.Г.** Межпредметные связи в процессе обучения [Текст] /П.Г.Кулагин. – М.: Просвещение, 1981. – 96с.
96. **Култаева У.** Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы [Текст] / У.Култаева. – Б.: Айат, 2006. – 92 б.
97. **Кунекова Т.М.** Формирование читательского интереса к произведениям казахской литературы в школах с русским языком обучения (10-11 классы) [Текст]: автореф.дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / Т.М.Кунекова. – Алматы, 2006. – 26с.
98. **Кыдырбаева Б.** Кыргыз адабияты: окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 8 - класстары үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Кыдырбаева, Г.Токторбаева. – Б., 2006. – 175б.
99. **Кыдырбаева Р.З** Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: «БИЛД», 2004. – 572 б.
100. Кыргыз адабияты: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / түз: Ж.Шериев, А.Муратов. Б.: КЭ нин башкы редакциясы, 1994. –158 б.
101. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: 1-7 т. / [түз. А.А.Акматалиев, А.Жайнакова, И.Жумабаев, Б.Кебекова, Р.Кыдырбаев]. – Б.: Кыргыз Полиграфкомбинаты, 2002.
102. Т.1. Фольклористика.Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. – 684 б.
103. Т.2. «Манас» жана манасчылар. – 616 б.
104. Т.3. Кенже эпостор жана поэмалар. – 676 б.
105. Т.4. Байыркы орток жана кол жазма адбияты. – 436 б.
106. Т.5. Кыргыз эл ырчылары. – 764 б.
107. Т.6. XX кылымдын адабияты. (20-60-жылдар). – 684б.

108. Т.7. XX кылымдын адабияты (60-жылдардан кийин). – 720б.
109. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы билим берүүчү окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-XI класстары үчүн [Текст] / түз. А.Мусаев, Т.Үсөналиев. – Б.: 2003. – 47 б.
110. Кыргыз адабияты [Текст]: Энциклопедиялык окуу курал / [баш.ред. Ү.Асанов]. – Б.: Мам. тил жана энцикл. борб. 2004. – 340 б.
111. Кыргыз адабияты. 7- класс [Текст] / түз. Бактыгүл Султанбек кызы. – Б.: 2008. – 59 б.
112. Кыргыз адабияты окутуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде [Текст] / Кут билим. – 2010, 23-июль. – 16 б.
113. Кыргыз адабиятынын программасы: окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-XI класстары үчүн [Текст] / түз. А.Муратов. – Б.: 2009. – 63 б.
114. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] – Ф., 1969. – 775 б.
115. Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст]: Т.1. / түз. К.Жусупов. – Б.: Кыргызстан- Сорос фонду, 1999. – 740 б.
116. **Мамбетакунов Э.** Педагогиканын негиздер [Текст] / Э.Мамбетакунов, Э.Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 304 б.
117. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы [Текст] / Б.: Бийиктик, 2008. – 46 б.
118. **Маранцман В.Г.** Проблемное изучение литературного произведения в школе [Текст] /В.Г.Маранцман, Т.В.Чирковская. – М.: Просвещение, 1977. – 172 с.
119. Методика преподавания русской литературы в национальной школе [Текст] / под ред. М.В.Черкезовой и А.Д.Жижинской. – Ленинград, 1984. – 210 с.
120. Методика преподавания литературы [Текст] / под ред. З.Я.Рез – М.: Просвещение, 1977. – 383 с.

121. Молдо Кылыч. Казалдар [Текст] / түз. О.Сооронов. – Ф.: Адабият, 1991. – 254 б.
122. **Мукамбаев Ж.** Экинчи сабак [Текст] / Ж.Мукамбаев // Кыргызстан маданияты, 1988, 31-март, 7 б.
123. Мурас [Текст] / түз. М.Абдылдаев. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 447 б.
124. **Муратов А.Ж.** V- VIII класстарда адабият теориясын окутуу [Текст] А.Ж.Муратов. – Ф.: Мектеп, 1990. – 72 б.
125. **Муратов А.Ж.** Көркөм тексти жана адабият теориясын үйрөнүү [Текст] / А.Ж.Муратов. – Б.: 1992. – 72 б.
126. **Муратов А.Ж.** V-VIII класстарда окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед.илим.канд. дисс. ...автореф. 13.00.02 / А.Ж.Муратов. – Б., 2001. – 18 б.
127. **Муратов А.Ж.** Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог [Текст] / А.Ж.Муратов. – Б., 2006. – 204 б.
128. **Муратов А.Ж.** Кыргыз адабияты: окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 7-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / А.Ж.Муратов. – Б., 2006. – 148 б.
129. **Муратов А.Ж.** Кыргыз адабияты: окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 9-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / А.Ж.Муратов. – Б., 2008. – 282 б.
130. **Муратов А.Ж.** Кыргыз адабияты: окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 10-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / А.Ж.Муратов, Б. Кыдырбаева. – Б., 2009. – 298 б.
131. **Мусаев А.** Орус мектептерин бүткөн студенттерге кыргыз адабиятын үйрөтүүнүн кээ бир маселелери [Текст] / Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий-практ. конфер.баянд. тезистер. / А.Мусаев. – КМУ. – Б., 1991. – 267 б.
132. **Мусаев А.** Кыргыз адабияты. 5-класстар үчүн окуу китеби [Текст] / А.Мусаев, Т.Үсөналиев. – Б., 2000. – 126 б.

133. **Мусаев А.** Кыргыз адабияты: Окутуу орус тилинде жүргүзүлүүчү жалпы билим берүүчү мектептердин 6-кл. үчүн окуу китеби [Текст] / А.Мусаев, Т.Үсөналиев. – Б.: Педагогика, 2003. – 160 б.
134. **Мустафина М.Э.** Научно-методические основы обучения айтыса в школе [Текст]: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02 / М.Э.Мустафина. – Алматы, 2005. – 29 с.
135. **Нанаев К.** Кыргыз тилинин окуу китеби. Орус мектептеринин 5-7- класстары үчүн [Тест] / К.Нанаев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948. – 368 б.
136. **Нанаев К.** Кыргыз тилинин окуу китеби. Орус мектептеринин 8-10- класстары үчүн [Тест] / К.Нанаев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948. – 340 б.
137. **Никифоров О. И.** Восприятие художественной литературы школьниками [Текст] / О.И.Никифоров. – М., 1959. – 256 с.
138. **Никольский В. А.** Методика преподавания литературы в средней школе [Текст] / В.А.Никольский. – М.: Просвещение, 1971. – 256 с.
139. Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты [Текст] / Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары / түз. А.Муратов. – Б., 2006. – 220 б.
140. **Озмитель Е.К.** Зрелость национальной литературы [Текст] / Е.К.Озмитель. – Ф.: Адабият, 1990. – 236 с.
141. **Озмитель Е. К.** Наследие классики и киргизская литература [Текст] / Е.К.Озмитель. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 256 с.
142. **Оконь В.** Введение в общую дидактику [Текст] / В.Оконь. – М.: Высшая школа, 1990. – 381 с.

143. **Оморова А.А.** Кыргыз адабияты: Орус мектептердин 8-кл. үчүн окуу китеби [Текст] / А.А.Оморова. – Б., 2009. – 71 б.
144. **Онищук В.А.** Урок литературы в современной школе [Текст] / В.А.Онищук. – М.: Просвещение, 1981. – 190 с.
145. **Осмонкулов А.** Эне тилин окутуу тарыхынан [Текст] / А.Осмонкулов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 223 б.
146. **Оторбаев Б.К.** Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы [Текст] / Б.К.Оторбаев. – Б., 2008. – 96 б.
147. **Рахимова М.Р.** Кыргызская народная педагогика [Текст] / М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова. – Б., 1993. – 73 с.
148. **Рез З.Я.** Изучение лирических произведений в школе (IV-VII кл.) [Текст] / З.Я.Рез. – Л.: Советский писатель, 1968. – 96 с.
149. **Роткович Я. А.** История преподавания литературы в советской школе [Текст] / Я.А.Роткович. 2-е изд., исправ. – М.: Просвещение, 1976. – 335 с.
150. **Рыбникова М.А.** Очерки по методике литературного чтения [Текст] / М.А.Рыбникова. – М.: Просвещение, 1985. – 288с.
151. **Рысбаев С.К.** Кош тилдүү мектептин кош проблемалары [Текст] / С.К.Рысбаев // Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулушунун проблемалары тууралуу өткөрүлүүчү илимий-практ. конф. баянд. тезистери. – Б., КМУ, 1991. – 267 б.
152. **Рысбаев С.К.** Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо [Текст] / С.Рысбаев. – Б., 1998. – 234 б.
153. **Рысбаев С.К.** Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.К.Рысбаев. – Б.: Билим куту, 2006. – 364 б.
154. **Сабак – түгөнбөгөн түйшүк.** [Текст] / түз. Б.Кыдырбаева. – Б., 2007. – 48 б.
155. **Саалаев Ө.** Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] / Ө.Саалаев. – Б.: Нуска, 2007. – 103 б.
156. **Саманчин Т.** Кылыч – жазуучу акын [Текст] / Т.Саманчин. – Ф., Кыргызмамбас, 1948. – 196 б.

157. **Скаткин М.Н.** Совершенствование процесса обучения. Проблемы и суждения [Текст] / М.Н.Скаткин. – М.: Педагогика, 1971. – 206 с.
158. **Скаткин М.Н.** Проблемы современной дидактики [Текст] / М.Н.Скаткин. – М.: Просвещение, 1986. – 96 с.
159. **Слестенин В.А.** Педагогика [Текст] / В.А.Слестенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. – М.: Изд.центр Академия, 2002. – 566 с.
160. **Сманбаев А.** Кыргыз адабияты: Орто мектептердин 6-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби [Текст] / Сманбаев А., Ишекеев Н. – Б.: Билим - компьютер, 2007. – 319 б.
161. **Смирнова Н.** Казахская литература. Учебник для 9-10 классов русских школ Казахстана [Текст] / Н.Смирнова, Ш.Сатпаева, Х.Адибаев. – Алма-Ата, 1977. – 85 с.
162. **Солтоноев Б.** Молдо Кылычтын кыскача тарыхы [Текст] / Б.Солтоноев // Ала-Тоо. – 1989, № 12. – 137 б.
163. **Сооронов О.** Зарыл тактоолор [Текст] / О.Сооронов // Советтик Кыргызстан. – 1989, 8 - апр. – 3 б.
164. **Сооронов О.** Темир сындыктын сыры [Текст] / О.Сооронов // Советтик Кыргызстан. – 1988, 6- авг. – 4 б.
165. **Сыдыков О.** Тарых кыргыз шадмания [Текст] / О.Сыдыков. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 111 б.
166. **Тоголок Молдо.** Чыгармалар жыйнагы [Текст] : Т.1: /Тоголок Молдо. – Ф.: Кыргызполиграфкомбинат, 1970. – 303 б.
167. **Турдугулов А.** Республиканын мектептеринде акындар поэзиясын окутуунун методикасы (Классик акындар Байымбет менен Барпынын мисалында) [Текст]: пед.илим.канд.дис. ...автореф.: 13.00.02 /А.Турдугулов. – Б., 1995. – 19 б.
168. **Турдугулов А.** Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу [Текст] /А.Турдугулов. – Б.: Кыргызстан, 1996. – 184 б.

169. **Турдугулов А.** Кыргыз классикасы: Адабий мурас – руханий дөөлөт башатында [Текст] /А.Турдугулов. – Б.: Шам, 2005. – 368 б.
170. **Ушинский К.Д.** Избранные педагогические сочинения [Текст] / К.Д.Ушинский. – М.: Педагогика, 1988. – 414 с.
171. **Үсөналиев Т.** Кыргыз тилин канткенде жакшы окутабыз [Текст] / Т.Үсөналиев // Кут билим, 2009, 20-март. – 16 б.
172. **Хуторский А.В.** Ключевые компетенции и образовательные стандарты [Текст] /А.В. Хуторский //Интернет-журнал «Эйдос», 2002, 23 апр. <http://www.eidos.ru/journal>
173. **Чыманов Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] /Ж.А.Чыманов. – Б.:Турар, 2009. – 488 б.
174. **Шейман Л.А.** Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе [Текст]: пособие для учителей Ч .1 /Л.А.Шейман. – Ф.: Мектеп, 1981. – 240 с.
175. **Шейман Л.А.** Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе [Текст]: пособие для учителей Ч .2 /Л.А.Шейман. – Ф.: Мектеп, 1982. – 216 с.
176. **Шериев Ж.** Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: мектеп окуучулары үчүн /Ж.Шериев, А.Муратов. – Б.: Айат, 2004. – 417 б.
177. **Шериев Ж.** Адабият теориясы [Текст] /Ж.Шериев, А.Муратов. – Б.: 2004. – 178 б.
178. Эл аралык «Себат» лицейлеринин окуу орус тилинде жүргүзүлгөн 7-11-класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы [Текст] /түз. А.Муратов. – Б., 2006. – 58 б.
179. **Эркебаев А.** Молдо Кылычтын поэмаларына баш сөз [Текст] / А.Эркебаев //Ала-Тоо. – 1989, № 2. – 160 б.
180. **Эркебаев А.** Малоизученные страницы истории киргизской литературы [Текст] /А.Эркебаев. – Б., 1999. – 25 с.